

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΙ ΓΑΜΗΛΙΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ιστορία του πληθυσμού στην Ελλάδα είναι δύσκολο να γραφτεί, λόγω τόσο της ανομοιογένειας των δημοσιευμένων αποτελεσμάτων όσο και της έλλειψης συγκροτημένων αρχείων με τα δημογραφικά συμβάντα. Αυτό βεβαίως δεν απέτρεψε τους κοινωνικούς επιστήμονες από το να προσπαθήσουν να μελετήσουν είτε μεμονωμένους πληθυσμούς είτε να παρουσιάσουν επιμέρους δημογραφικές συμπεριφορές του εθνικού πληθυσμού με βάση τα υπάρχοντα αρχεία¹. Η βιβλιογραφία είναι σήμερα μεγάλη, όχι μόνο χάρη στους ιστορικούς αλλά και στους δημογράφους και τους γεωγράφους, που βεβαίως αυτοί οι τελευταίοι μελετούν σε μεγάλο βαθμό την περίοδο μετά το 1960. Ενώ λοιπόν η ιστοριογραφική παραγωγή² μεγαλώνει, η ιστορία του πληθυσμού της Αθήνας έχει μέχρι πρόσφατα μελετηθεί³ μόνο μέσω δημοσιευμένων στοιχείων, δηλαδή απογραφών πληθυσμού ή φυσικής κίνησης του πληθυσμού. Τα ληξιαρχικά βιβλία του Δήμου Αθηναίων του 19ου αιώνα αποτέλεσαν τη βασική αρχειακή πηγή της διδακτορικής διατριβής της Μυρτώς Δημητροπούλου, αλλά αυτά του 20ού αιώνα, που είναι μάλλον πλήρη, δεν έγιναν αντικείμενο έρευνας. Επειδή η μελέτη της ιστορίας του πληθυσμού είναι προϋπόθεση για τη μελέτη της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της Αθήνας, στο κεφάλαιο αυτό προσπαθούμε να ολοκληρώσουμε, με βάση τα ληξιαρχικά έγγραφα του δήμου, τη μελέτη του αθηναϊκού πληθυσμού σχετικά με τις γαμήλιες πρακτικές, ώστε σε επόμενη έρευνα να ασχοληθούμε με τις υπόλοιπες πτυχές της κοινωνικής ιστορίας της πρωτεύουσας.

1 Βλ. Gariphalié-Litsa Serelea, «Régards sur la nuptialité et la fécondité en Grèce pendant la seconde moitié du XIX siècle», *The Greek Review of Social Research*, τόμ. 32 (1978), σελ. 42-50, και ενδεικτικά άλλη μια μελέτη του Κωνσταντίνου Κόμη, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού. Δυο παραδείγματα από την Ήπειρο (18ος-19ος αιώνας)*, Παν/μιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000. Επίσης Πάννης Μπαφούνης, «Γάμοι στην Ερμούπολη (1845-1853)», περ. *Μνήμων*, τόμ. 9 (1983-1984), σελ. 228-240. <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/7977> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Οικογένεια και γαμήλιες πρακτικές στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Η Κως στον 18ο και 19ο αιώνα», περ. *Μνήμων*, τόμ. 22 (2000), σελ. 31-68 DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.584> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

2 Myrto Dimitropoulou, *ό.π.*

3 Βύρων Κοτζαμάνης, «Αθήνα, 1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητρόπολης», *ό.π.*, σελ. 3-30, και Maurice Garden-Ευγενία Μπουρνόβα, «Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το 2ο μισό του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σελ. 373-396.

3.1 Η δήλωση του συμβάντος

Στα χρόνια που καλύπτει η μελέτη αυτή, τα έντυπα των ληξιαρχικών πράξεων γάμου δεν παρέμειναν αμετάβλητα: μετά το 1925, στο δημόσιο αυτό έγγραφο διαφοροποιήθηκαν τα πεδία που απαιτούνταν να συμπληρωθούν από τον δημοτικό υπάλληλο και, συνεπώς, διαφέρουν και οι πληροφορίες που συλλέγουμε. Στην πρώτη περίοδο, η δήλωση του γάμου γινόταν με την προσέλευση του εφημέριου που τον τέλεσε. Ο δήμαρχος, που ήταν και ο ληξιαρχος και είχε αρχικό μέλημα την καταγραφή των στοιχείων που πιστοποιούσαν τον/τη σύζυγο, εμπιστευόταν τον εφημέριο για τα στοιχεία των δύο συζύγων, αφού αυτός είχε στα χέρια του την άδεια γάμου που δόθηκε από την Αρχιεπισκοπή. Εξάλλου, το δελτίο ταυτότητας δεν τέθηκε σε ισχύ πριν από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, παρά μόνο για κάποιες συγκεκριμένες ομάδες, όπως οι αλλοδαποί, οι αστυνομικοί και οι στρατιωτικοί. Επιπλέον, οι γεννήσεις δεν ήταν συστηματικά καταγεγραμμένες στους δήμους, ώστε να χορηγείται ληξιαρχική πράξη γεννήσεως σε όσους επρόκειτο να παντρευτούν. Η πιστοποίηση γινόταν μέσω των δύο μαρτύρων και με την παρουσία του εφημέριου. Συνήθως όμως οι δυο αυτοί μάρτυρες ήταν οι δημοτικοί υπάλληλοι, άρα ο ληξιαρχος φαίνεται να βασιζόταν στις προφορικές διαβεβαιώσεις του εφημέριου και των συζύγων που προσέρχονταν να δηλώσουν τον γάμο. Το έγγραφο, συνεπώς, υπογραφόταν από τον ληξιαρχο και άλλα πέντε άτομα, αλλά το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται στις υπογραφές του ζευγαριού. Όλες λοιπόν οι πληροφορίες που περιέχονται, όπως οι ηλικίες των συζύγων, ο τόπος καταγωγής τους και τα ονοματεπώνυμα των γονέων τους, είναι αποκλειστικά προϊόν προφορικής δήλωσης, που δεν πιστοποιείται από κανένα άλλο δημόσιο έγγραφο⁴. Συχνά, βέβαια, ο υπάλληλος του Δήμου ήταν αντιμέτωπος με δυσκολοπρόφερτα και σπάνια πατρώνυμα και ονόματα χωριών από όλη την Ελλάδα, τα οποία επέλεγε να τα αναπαράγει με πολλή φαντασία, τόση που αρκετές φορές είναι αδύνατο να αναγνωριστούν.

Μετά το 1925 το έντυπο της ληξιαρχικής πράξης άλλαξε εντελώς. Τον γάμο τον δήλωνε πια στον ληξιαρχο μόνον ο σύζυγος και το έγγραφο υπογραφόταν από αυτούς τους δυο. Προφανώς ούτε και τότε προσκομίζονταν άλλα πιστοποιητικά. Δεν ήταν όμως σπάνιες οι περιπτώσεις που η δήλωση του γάμου γινόταν μέσω αποστολής του εγγράφου από τον ιερέα που τον τέλεσε. Η μεγάλη διαφορά από την προηγούμενη περίοδο έγκειται στην αναγραφή του επαγγέλματος και του τόπου κατοικίας των δύο γονέων των

4 Η πρακτική αυτή που επιβεβαιώνει την ισχυρή θέση της ορθόδοξης ελληνικής εκκλησίας στα θέματα οικογενειακής κατάστασης των πολιτών βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στη Γαλλία, όπου για τη σύνταξη της ληξιαρχικής πράξης γάμου προσκομίζονται στον δήμαρχο όχι μόνο οι ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεως των συζύγων αλλά και αυτές των γονέων τους. Βλ. Maurice Garden, «Mariages parisiens à la fin du XIXe siècle: une micro-analyse quantitative», *Annales de Démographie Historique*, 1998, σελ. 111-133.

νεονύμφων, γεγονός που επιτρέπει τη μελέτη της κοινωνικής και γεωγραφικής κινητικότητας. Παρά τα προβλήματα που παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα τεκμήρια, η ληξιαρχική πράξη γάμου της εποχής αυτής παραμένει μια εξαιρετική πηγή για τη σύνθετη κοινωνική ανάλυση της πρωτεύουσας που θα επιχειρήσουμε στη μελέτη αυτή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ανάμεσα στους γάμους της περιόδου 1910-1924, υπάρχει ένα ποσοστό 3,5% που δηλώθηκαν εκ των υστέρων, ένα έως δέκα τέσσερα χρόνια μετά την τέλεσή τους. Πιο εντυπωσιακή ακόμη είναι η δήλωση γάμου του νομικού και πολιτικού Τιμόθεου Τυπάλδου Φορέστη –που έζησε από το 1814 έως το 1877 και υπήρξε πρόξενος της Ελλάδας στη Βενετία– με τη Θεοδώρα Καποδίστρια: ο γάμος τους τελέστηκε –στην ιδιόκτητη κατοικία του Ιωάννη Καραπάνου, στην οδό Σταδίου 33– κάπου στα μέσα του 19ου αιώνα (δεν αναγράφεται ακριβώς το έτος τέλεσης) αλλά δηλώθηκε το 1911!

Η επαγγελματική σύνθεση όσων δήλωναν τον γάμο τους στο Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων την περίοδο 1910-1924 καταδεικνύει ότι επρόκειτο κυρίως για ανώτερους κρατικούς λειτουργούς και στρατιωτικούς, που η υπηρεσία τους απαιτούσε την τήρηση των στοιχείων που αφορούσαν αλλαγές της οικογενειακής τους κατάστασης. Εξάλλου οι στρατιωτικοί δικαιούνταν και σύνταξη, μέσω των ευεργετικών ταμείων που συγκροτήθηκαν στα μέσα του 19ου αιώνα⁵. Βεβαίως, μεταξύ αυτών που δήλωναν τον γάμο τους συναντάμε και κάποιες σημαντικές προσωπικότητες της ελληνικής οικονομικής ελίτ αλλά και της διανοήσης και τέχνης. Ο Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτσάνος, δικηγόρος και βουλευτής Κέρκυρας, δήλωσε το γάμο του που έγινε τον Αύγουστο του 1913, σε ηλικία 35 ετών, στο σπίτι του Παναγιώτη Ψάλτη, με την 22άχρονη Λιλή Κ. Τσιτσοπούλου, από την Κωνσταντινούπολη. Ο επίσης Κερκυραίος, 50άχρονος το 1914, μουσικοσυνθέτης Σπυρίδων Σκαρλάτου Σαμάρας δήλωσε την τελετή που έγινε στην «κατοικία της μητρός» της 27άχρονης Αθηναίας νύφης Άννας Κων. Αντωνοπούλου, στην οδό Πατησίων 143. Ο 26άχρονος Ιθακιώτης εφοπλιστής Κωνσταντίνος Σταθάτος δήλωσε το γάμο του που έγινε τον Νοέμβριο του 1916, στην οικία του πεθερού του Κων. Πάλη, «επί της Λεωφόρου Αμαλίας», με την 19άχρονη Πολύμνια. Στον γάμο τους, που αποτέλεσε σίγουρα μεγάλο κοινωνικό γεγονός, παρευρέθηκαν ως μάρτυρες και ο αντιστράτηγος τότε Βίκτωρ Δούσμανης, Κερκυραίος και αυτός, και ο εισοδηματίας Ευάγγ. Κατακουζηνός.

5 Βλ. *Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, τόμ. 5, σελ. 464, λήμμα «Ελλάς»: «Το πρώτον ευεργετικόν ταμείον στρατού οργανώθη τω 1853, αποκληθέν “Ταμείον χηρών και ορφανών των αξιωματικών”. Τω 1861 οργανώθησαν το “Ταμείον αποστράτων αξιωματικών” και το “Ταμείον υπαξιωματικών και στρατιωτών”. Τω δε 1867 συνηνώθησαν τα τρία ταύτα ταμεία και απετέλεσαν το μέχρι σήμερον υφιστάμενον “Μετοχικόν Ταμείον του κατά γην στρατού”».

Φωτογραφία 1 Ληξιαρχική πράξη του έτους 1913

[Handwritten signature]

Αριθμός πράξεως	Ληξιαρχική πράξις Γάμου	Σημειώσεις
7	Σήμερα την <i>Εύσθη αράτην</i> του μηνός <i>Δεκεμβρίου</i>	
Όνομα και επώνυμον Συζύγων	του γλιωστού έννεακοσιοστού δεκάτου τρίτου έτους ημερών <i>Σάββατον</i> και ώραν <i>8 1/2</i> Μ. ενεφανίσθησαν ενώπιον εμού το <i>Ανδραγαθηρίδι</i>	
<i>Μαργαρίτη Απολίμου υ' Δεσποφάνδα</i>	το <i>Π. Β. Πα</i> Ληξίαρχον το <i>Α.</i> τμήματος της πόλεως Αθηνών του Δήμου Αθηναίων της επαρχίας Αττικής. ο Ιερέως και εφημέριος του Ναοῦ <i>Μ. Μαργα- ρίτου του Δωθένος (Π. Β. Πα) Παναγιώτης Παναγιώ- ταρχος</i> ηλικιών ετών 46 και οι σύζυγοι <i>Απολίμου υ' Μαργα- ρίτου, ετών 38, δυο τίνον το έσφραγισμα</i>	
✓	<i>Σαβότ και Δεσποφάνδα</i> εφημέριον <i>Κωνσταν- τινού του Τριαντάφυλλου</i> ετών <i>επίσημα</i> κάτοικοι Αθηνών τέκνα όντες ο μὲν τοῦ <i>Σταυρίου υ' Ανδραγαθηρίου</i> <i>Μαργα- ρίτου</i> ή δὲ τοῦ <i>Σταυρίου υ' Ανδραγαθηρίου</i> <i>υ' Μαργαρίτου</i> και εδήλωσαν ότι ο εισημέριος Ιερέως <i>εν τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ</i> (όδοῦ <i>Μεγαροπό- λεως</i> <i>ε' 29</i>) ἠν δεικνύει σήμερον <i>εἰς</i> <i>τοὺς μὲν τοὺς Δεκεμβρίου 1913</i> <i>ήμερον</i> <i>Παρασκευῆς</i> και ώραν <i>8 Μ.</i> Μ. τέλεσε τὸν γάμον αὐτῶν καθ' ὅλους τοὺς Ἐκκλησιαστικὸν τύπον και τὰς διατάξεις τοῦ Νόμου <i>ἀπολύτων ἐν πρώτῳ γάμῳ.</i> Ἐπὶ τούτῳ συνετάχθη ή παρούσα πράξις ἐν τῇ Ληξιαρχικῇ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν <i>μαρτύρων</i> <i>Σταυρίου</i> <i>Ανδραγαθηρίου υ' Σταυρίου</i> <i>Μαρίτσας</i> <i>Ανδραγαθηρίου υ' Σταυρίου</i> ἥτις αναγνωσθεῖσα εἰς τοὺς δηλώσαντας και τοὺς μάρτυρας ἐπεγράφη παρὰ πάντων και εμού.	
Ο Ἱερέως	Ο Ληξίαρχος	
<i>Πατρ. Παπαγιάννης</i>	<i>Α. Τ. Παπαγιάννης</i>	
Οι Σύζυγοι	Οι Μάρτυρες	
<i>Μαργαρίτη υ' Μαργαρίτου</i>	<i>Μαρίτσα υ' Σταυρίου</i>	

Φωτογραφία 2 Ληξιαρχική πράξη του έτους 1926

- 1926

Ληξιαρχική πράξις γάμου

Περιθώριον

Έν Αθήναις αμαρην. την Γενοβήν.....
 του μηνός Ιανουαρίου..... του χιλιοστού εννεακοσιοστού εί-
 κοστού εβ. τον..... έτους ήμεραν Τετάρτην. και ώραν
 3^ω..... Μ. μεσημβρίαν και εν τῷ Λη-
 ξιαρχικῷ καταστήματι κεμένῳ εν τῇ ο.δ. Αθηνῶν.....
 ἀριθμῷ 187..... ἐνώπιον ἐμοῦ του Γενάρχου Δ. Γ.
 Συμβούλου..... ληξιάρχου τῆς πόλεως Αθηνῶν.....
 του δήμου Αθηνῶν..... τῆς επαρχίας Ἀττικῆς
 ἐνεφανίσθη ὁ δημοδότης Μαρσδίνης γαβρ. Μαρσδίνης
 ἡλικίας ἐτῶν 35..... ἐπαγγέλματος ραβδίου
 και θεροσκέματος ὄρδοδάφου..... ὑπηκόου ἔγγυ
 γεννηθεὶς ἐν Τυάφρῳ..... και κάτοικοι Αθηνῶν
 υἱὸς του γαβρ. γαβρ. Μαρσδίνης
 ἐπαγγέλματος Γυρῶν..... κατοίκου Τυάφρου
 και τῆς Θεοδώρας Μαρσδίνης
 ἐπαγγέλματος ὀμυσαίου..... και κατοίκου Τυάφρου

Ἀριθ. 185

Ὀνοματεπώνυμον συζύγων

Μαρσδίνης γαβρ. Μαρσδίνης
 Τυάφρου π. φ. Τεφροσάφου

..... και ἐδήλωσαν ὅτι τὴν εὐνοήν
 του μηνός Ιανουαρίου..... του χιλιοστού εννεακοσι-
 οστού εικοστού εβ. τον..... έτους ήμεραν Τετάρτην. και
 ώραν 5^ω..... Μ. μεσημβρίαν συνήλθεν
 εἰς τρυάφρον. γάμον καθ' ὅλους τοὺς τύπους του γρ. ὄρδοδάφου
 δόγματος μετὰ τῆς εἰς τρυάφρον γάμον συνερ-
 χομένης Θεοδώρας π. φ. Τεφροσάφου
 ἐτῶν 25..... γεννηθείσης ἐν Αθηνῶν
 θεροσκέματος ὄρδοδάφου..... ἐπαγγέλματος ὀμυσαίου
 ὑπηκόου ἔγγυ..... και κατοίκου Αθηνῶν
 θυγατρὸς του π. φ. Τεφροσάφου.....
 ἐπαγγέλματος ὀμυσαίου και κατοίκου Αθηνῶν
 και τῆς Θεοδώρας π. φ. Τεφροσάφου..... ἐπαγγέλματος
 ὀμυσαίου..... και κατοίκου Αθηνῶν..... τελεσθέντος
 του μυστηρίου ὑπὸ του ριζοβιγίου π. φ. Τεφροσάφου ἰσαρίας
 ἡμῶν Γενάρχου Γαβρ. Μαρσδίνης
 Ἐφ' ἧ συντάγη ἡ παρούσα ἡτις ἀναγνωσθεῖσα και βεβαιωθεῖσα παρὰ
 του δηλώσαντος..... ὑπεγράφη παρὰ τούτου και ἐμοῦ.

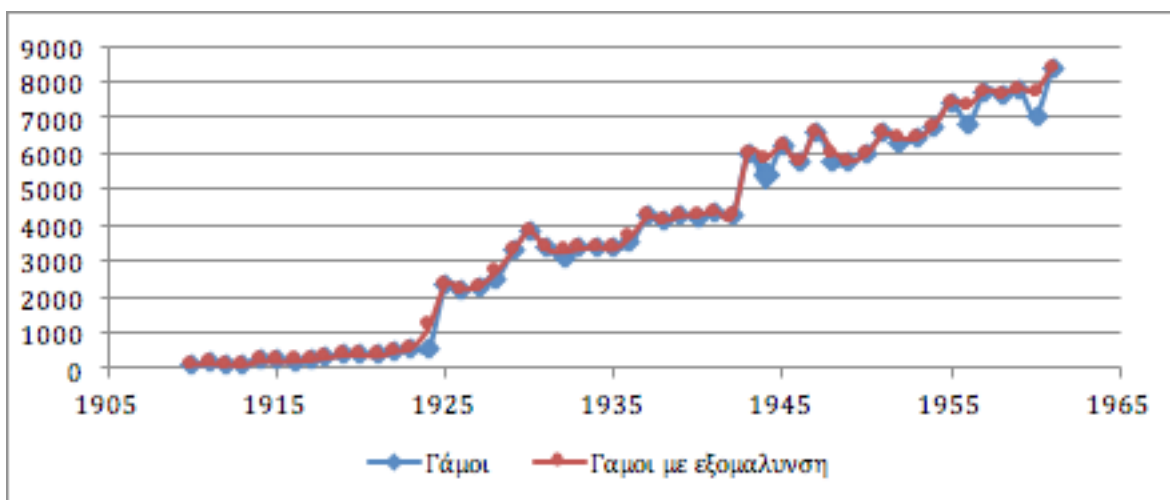
Ὁ δηλώσας

Ὁ ληξιάρχος

Μαρσδίνης Γ. Μαρσδίνης

[Signature]

Διάγραμμα 10 Αριθμός ληξιαρχικών πράξεων γάμου στον Δήμο Αθηναίων, 1910-1960

Πηγή: Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων, 1910-1960.

3.2 Δίσεκτα έτη και η περιοδικότητα των γάμων

Πίνακας 47 Εξέλιξη του αριθμού των γάμων στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών και στην Ελλάδα, 1930-1958

ΕΤΟΣ	ΠΑΡΗΣΟΣ ΓΑΜΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ Σ ΑΘΗΝΩΝ	ΠΑΡΗΣΟΣ ΓΑΜΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ	ΓΑΜΟΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ %
1930	4.483	44.649	10,0
1931	4.789	45.517	10,5
1932	3.811	39.283	9,7
1933	4.784	46.236	10,3
1934	4.816	47.301	10,2
1935	4.922	45.690	10,8
1936	4.735	38.750	12,2

1937	6.381	45.833	13,9
1938	6.195	46.027	13,5
1939	6.961	47.559	14,6
1940	4.953	32.830	15,1
1949	7.747	42.128	18,4
1950	8.410	58.482	14,4
1951	10.650	63.265	16,8
1952	7.154	49.664	14,4
1953	10.172	60.909	16,7
1954	10.303	63.535	16,2
1955	12.354	66.274	18,6
1956	8.807	55.233	15,9
1957	12.257	68.818	17,8
1958	12.014	69.178	17,4

Πηγή: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

Οι μικρές διακυμάνσεις που μοιάζουν με πριόνι και που παρατηρούνται στην καμπύλη του αριθμού των γάμων που δηλώθηκαν στον Δήμο Αθηναίων την περίοδο 1925-1960 οφείλονται κυρίως στη μη τέλεση γάμων κατά τα δίσεκτα έτη: παρατηρείται επίσπευση των γάμων στην προηγούμενη από τη δίσεκτη χρονιά, και αναπλήρωσή τους στην αμέσως επόμενη. Για τον λόγο αυτό έγινε εξομάλυνση των στατιστικών μετρήσεων με βάση τον μέσο όρο τριών ετών (π.χ. για το 1951 χρησιμοποιήθηκε ο αριθμός γάμων των ετών 1950, 1951 και 1952). Τα δίσεκτα έτη δεν φαίνεται να επηρεάζουν έντονα και σε διάρκεια την τέλεση γάμου, καθώς την μεθεπόμενη από τη δίσεκτη χρονιά οι γάμοι επανέρχονται στον ρυθμό τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ είναι σημαντική η μείωση που καταγράφεται στα δίσεκτα έτη τις δεκαετίες του 1930, 1940 και 1950, αυτό δεν ισχύει για τη δεκαετία του 1920, γεγονός που μπορεί να οφείλεται σε ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό γάμων αμέσως μετά την έλευση των προσφύγων.

Η παρατηρούμενη περιοδικότητα στον αριθμό των γάμων οφείλεται σε λαϊκή δεισιδαιμονία, σύμφωνα με την οποία το δίσεκτο έτος είναι συμφορά (κατάρα). Η τετραετής λοιπόν κίνηση των γάμων στην Ελλάδα, αποτελεί ευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα και έγινε αντικείμενο μελέτης στο παρελθόν από τους ίδιους τους Έλληνες στατιστικούς, όπως τεκμαίρεται από την παρατήρηση που διαβάζουμε στη *Στατιστική Επετηρίδα του 1938*. Εκεί αναφέρεται πως πρόκειται για διαδεδομένη αντίληψη στα λαϊκά κυρίως στρώματα. Ωστόσο, νεότεροι μελετητές διαπίστωσαν ότι η μείωση του αριθμού των γάμων στη διάρκεια των δίσεκτων ετών και η πραγματοποίησή τους στα δυο χρόνια που πλαισιώνουν το δίσεκτο έτος είναι εντονότερη στις αστικές περιοχές από ό,τι στον αγροτικό χώρο, και ιδιαίτερα στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας⁶. Η διακύμανση του αριθμού των γάμων της Αρχιεπισκοπής Αθηνών επιβεβαιώνει ότι στα αστικά στρώματα της πρωτεύουσας⁷ είναι πιο διαδεδομένη η πίστη σχετικά με την κακοτυχία που φέρνουν οι δίσεκτες χρονιές, πρόληψη που παραμένει ισχυρή σε όλο τον 20ό αιώνα⁸.

3.3 Η γαμηλιότητα

Η γαμηλιότητα (γάμοι επί 1.000 κατοίκων) του ελληνικού πληθυσμού είναι ιδιαίτερα έντονη, σχεδόν καθολική στη χώρα μας από τον 19ο αιώνα έως σχεδόν τα τέλη του 20ού αιώνα. Για την υπό μελέτη περίοδο φαίνεται πως η ισόβια αγαμία κυμαίνεται αρκετά κάτω από το 10% των γυναικών⁹.

Για τον υπολογισμό της γαμηλιότητας στον Δήμο Αθηναίων προσπαθήσαμε να διορθώσουμε τη μείωση στις δίσεκτες χρονιές 1928 και 1940 παίρνοντας υπόψη τον αριθμό των γάμων στα χρόνια εκατέρωθεν του δίσεκτου. Η βελτίωση είναι πολύ μικρή και ο δείκτης της γαμηλιότητας φτάνει το 6,8‰ το 1928, όσο δηλαδή και ο εθνικός δείκτης, αλλά και πάλι ο δείκτης είναι μάλλον χαμηλός¹⁰ για έναν σχετικά νέο πληθυσμό: σύμφωνα με τον διευθυντή της Στατιστικής Υπηρεσίας, η γαμηλιότητα στις πόλεις της χώρας,

6 Βλ. Romolo Majakos, «Aspetti della nuzialità in Grecia», στο Luigi di Comite (επιμ.), *Aspetti della situazione demografica di alcuni Paesi Europei del Bacino Mediterraneo*, Cacucci, Μπάρι 1982.

7 Patrick Festy, «Le mouvement quadriennal des mariages en Grèce», *Population Année 1983*, τόμ. 38, τχ. 2, σελ. 409-413. DOI: [10.2307/1532152](https://doi.org/10.2307/1532152) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

8 Βλ. Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 94 (1997), σελ. 61-152, κυρίως σελ. 69 DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.717> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

9 Βλ. Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», ό.π. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.717> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

10 Η Ιρλανδία έχει τον μικρότερο δείκτη, δηλαδή 5‰, όλο τον 20ό αιώνα αλλά το Δουβλίνο το 1916 είχε μεγαλύτερη γαμηλιότητα, ήτοι 7,1‰. <http://www.cso.ie/en/releasesandpublications/ep/p-1916/1916irl/bmd/marriages/> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

τουλάχιστον στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930, ήταν της τάξης του 7,93%. Πρόκειται επομένως μάλλον για υποκαταγραφή, παρά τη βελτίωση της λειτουργίας της διοίκησης στον τομέα αυτό. Το 1940, η αθηναϊκή γαμηλιότητα έφτασε (μετά τη διόρθωση πάντα) το 8,9% και ξεπέρασε κατά πολύ τον εθνικό δείκτη, επιβεβαιώνοντας την υψηλή γαμηλιότητα στον αστικό χώρο που αναφέρει η Στατιστική Υπηρεσία. Μετά το 1950 τα υψηλά ποσοστά ερμηνεύονται από την ύπαρξη νέου πληθυσμού αλλά και την έντονη γαμηλιότητα. Ο διευθυντής της Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος διαπίστωνε το 1960 για τη γαμηλιότητα στο σύνολο της χώρας ότι «Παρ' όλων ό,τι κοινώς πιστεύεται ότι οι γάμοι διαρκώς ελαττώνονται εν τούτοις συμβαίνει το αντίθετον»¹¹ και παραθέτει τον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 48 Εξέλιξη του αριθμού των γάμων και της γαμηλιότητας							
	1860-64	1880-84	1921-25	1931-35	1936-40	1951-55	1956-60
ΓΑΜΟΙ	22.661	52.814	195.777	224.054	210.999	303.647	325.607
Μ.Ο. ΕΤΟΥΣ	7.220	10.562	39.155	44.810	42.199	60.729	65.121
%	6,1	5,9	6,9	6,7	5,9	7,7	7,9

Πηγή: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

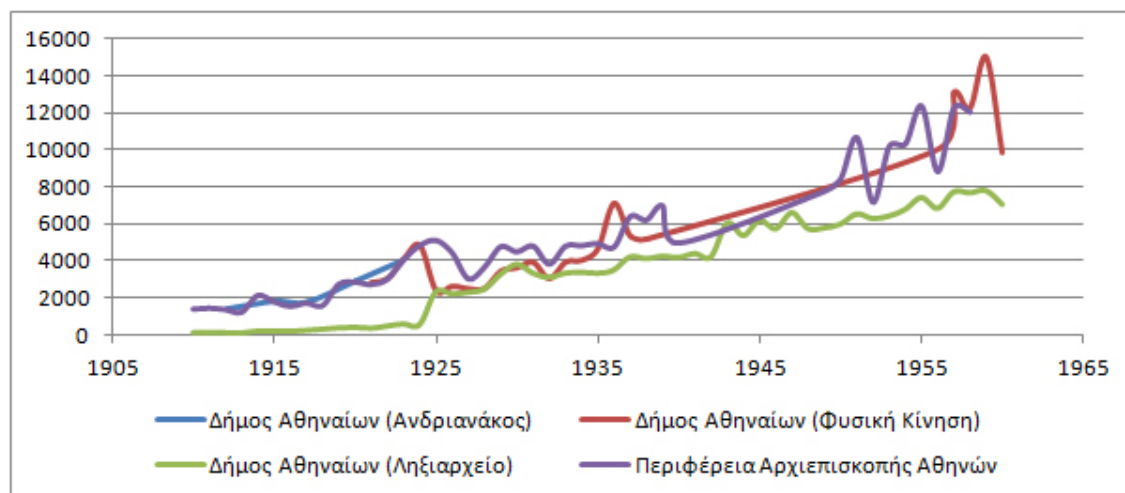
Πράγματι, η γαμηλιότητα ήταν πολύ υψηλή στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, αφού ο μέσος ετήσιος δείκτης γαμηλιότητας έφτασε το 7,78% το 1953 και είναι ο πιο υψηλός της εξεταζόμενης περιόδου. Το ποσοστό αυτό ήταν υψηλό στις ευρωπαϊκές χώρες μετά τον Πόλεμο, αναπληρώνοντας έτσι τη μείωση που έγινε εξαιτίας των εχθροπραξιών. Στο τέλος της δεκαετίας του 1950, η Ελλάδα βρισκόταν στην 8η θέση στην Ευρώπη, μαζί με χώρες όπως η Αυστρία, η Ισλανδία και η Πορτογαλία, όπου ο δείκτης γαμηλιότητας ήταν γύρω στο 8%.

Η ελλιπής καταγραφή των γάμων στον Δήμο Αθηναίων μέχρι το 1925 δεν μπορεί να αντισταθμιστεί από τη στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, αφού και αυτή άρχισε να δημοσιεύεται μετά

11 Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

το 1920. Τα στοιχεία όμως που μας δίνει ο γιατρός Τρύφων Ανδριανάκος στην μελέτη του *Μαιευτική και γυναικολογία* του 1925 είναι πολύτιμα και μοναδικά για να καλύψουν αυτή την υποκαταγραφή. Η μελέτη πραγματοποιήθηκε για την περίοδο 1912-1923 με βάση τα στατιστικά δεδομένα που διέθετε τότε ο Δήμος Αθηναίων και που πιθανόν να εντοπιστούν κάποτε στα αρχεία κάποιας υπηρεσίας. Τα δεδομένα αυτά ταυτίζονται απολύτως με εκείνα της Αρχιεπισκοπής Αθηνών για την ίδια περίοδο, παρότι θεωρητικά η περιφέρεια που καλύπτει είναι πολύ μεγαλύτερη από τον Δήμο Αθηναίων! Η μεγάλη διαφορά που εμφανίζει η στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων μετά το 1934 οφείλεται στο γεγονός ότι περιλαμβάνονται και τα δεδομένα των δήμων και κοινοτήτων που αποσπάστηκαν από αυτόν με βάση το Διάταγμα της 18ης Μαρτίου 1934¹² και αυτό ισχύει μέχρι το 1938, οπότε εκδόθηκε η τελευταία προπολεμική στατιστική. Είναι δηλαδή πρακτικά αδύνατον να χρησιμοποιήσουμε στοιχεία που αφορούν τον Δήμο Αθηναίων μετά το 1934.

Διάγραμμα 11 Εξέλιξη του αριθμού γάμων στον Δήμο Αθηναίων και στην περιφέρεια Αρχιεπισκοπής Αθηνών, σύμφωνα με τις διαφορετικές πηγές* από το 1910 έως το 1960

Πηγή: Ληξιαρχείο Δήμου Αθηναίων, Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού και Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

* Η ταύτιση των δεδομένων της Αρχιεπισκοπής με αυτά του Τρ. Ανδριανάκου δεν επιτρέπει την εμφανή καταγραφή των στοιχείων του Ανδριανάκου στο σχετικό διάγραμμα.

12 Συγκεκριμένα περιλαμβάνει τους δήμους Βύρωνα, Καισαριανής, Νέας Ιωνίας και Περιστερίου καθώς και τις κοινότητες: Νέα Σφαγεία, Κουκουβάουνες, Καματερό, Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Χαλκηδόνα, Νέα Σμύρνη, Καλογρέζα, Αιγάλεω και Ύμηττος. Αναφέρονται δηλαδή τα στοιχεία σε έναν πληθυσμό που η στατιστική υπολόγιζε σε 478.720 κατοίκους.

Πίνακας 49 Αριθμός των γάμων στον Δήμο Αθηναίων και την περιφέρεια Αρχιεπισκοπής Αθηνών σύμφωνα με τις διαφορετικές πηγές, από το 1910 έως το 1960

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ			Περιφέρεια Αρχ/πής Αθηνών
	Σύμφωνα με τον Τρ. Ανδριανάκο	Σύμφωνα με τη Φυσική Κίνηση	Σύμφωνα με το Ληξ/ρχείο	
1910			116	1.385
1911			141	1.438
1912	1.363		113	1.363
1913			102	1.223
1914			210	2.122
1915	1.783		198	1.782
1916			193	1.541
1917	1.738		244	1.716
1918			311	1.576
1919			383	2.726
1920	2.882		407	2.845
1921		2.802	358	2.713
1922		3.013	478	3.009
1923	4.043	4.073	590	4.040
1924		4.820	555	4.820
1925		2.334	2.317	5.096
1926		2.594	2.208	4.429
1927		2.458	2.299	3.021
1928		2.477	2.475	3.650
1929		3.415	3.265	4.758
1930		3.601	3.807	4.483
1931		3.893	3.320	4.789
1932		3.012	3.105	3.811
1933		3.903	3.330	4.784

1944			5.355	
1945			6.177	
1946			5.717	
1947			6.588	
1948			5.717	
1949			5.764	7.747
1950			5.969	8.410
1951			6.515	10.650
1952			6.271	7.154
1953			6.406	10.172
1954			6.758	10.303
1955			7.403	12.351
1956		10.030	6.820	8.807
1957		13.138	7.713	12.257
1958		12.267	7.653	12.011
1959		15.063	7.777	
1960		9.867	7.032	

Πηγές: Τρύφων Ανδριανάκος, *Μαιευτική και Γυναικολογία*, Αθήνα, 1925, σελ. 167, Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων και Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

Ο Δήμος Αθηναίων εμφανίζεται με βάση τα στοιχεία του Ανδριανάκου και της Αρχιεπισκοπής Αθηνών να έχει υψηλότερη γαμηλιότητα από τον εθνικό μέσο όρο, καταγράφοντας ένα μέσο ποσοστό για την περίοδο 1912-1923 της τάξης του 8,44%, ενώ δεν φαίνεται το δίσεκτο έτος να ασκεί επίδραση στην συχνότητα των γάμων στην πρωτεύουσα!

Πίνακας 50 Γαμηλιότητα στον Δήμο Αθηναίων ‰, 1912-1961				
ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΓΑΜΗΛΙΟΤΗΤΑ ‰	ΓΑΜΗΛΙΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΕΞΟΜΑΛΥΝΣΗ ‰
1912	1.363	218.000	6,25	
1915	1.783	241.000	7,40	
1917	1.738	258.000	9,12	
1920	2.882	317.000	9,09	
1923	4.043	350.000	11,54	
1928	2.475	395.892	6,3	6,8
1940	4.169	481.225	8,7	8,9
1951	6.515	565.084	11,5	11,1
1961	8.371	627.564	13,3	12,3

Πηγή: Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων και Τρύφων Ανδριανάκος, Μαιευτική και Γυναικολογία, Αθήνα, 1925, σελ. 167. Δεν μπορούμε να κάνουμε εξομάλυνση για την περίοδο 1912-1923 διότι δεν γνωρίζουμε τον πραγματικό πληθυσμό των υπόλοιπων ετών.

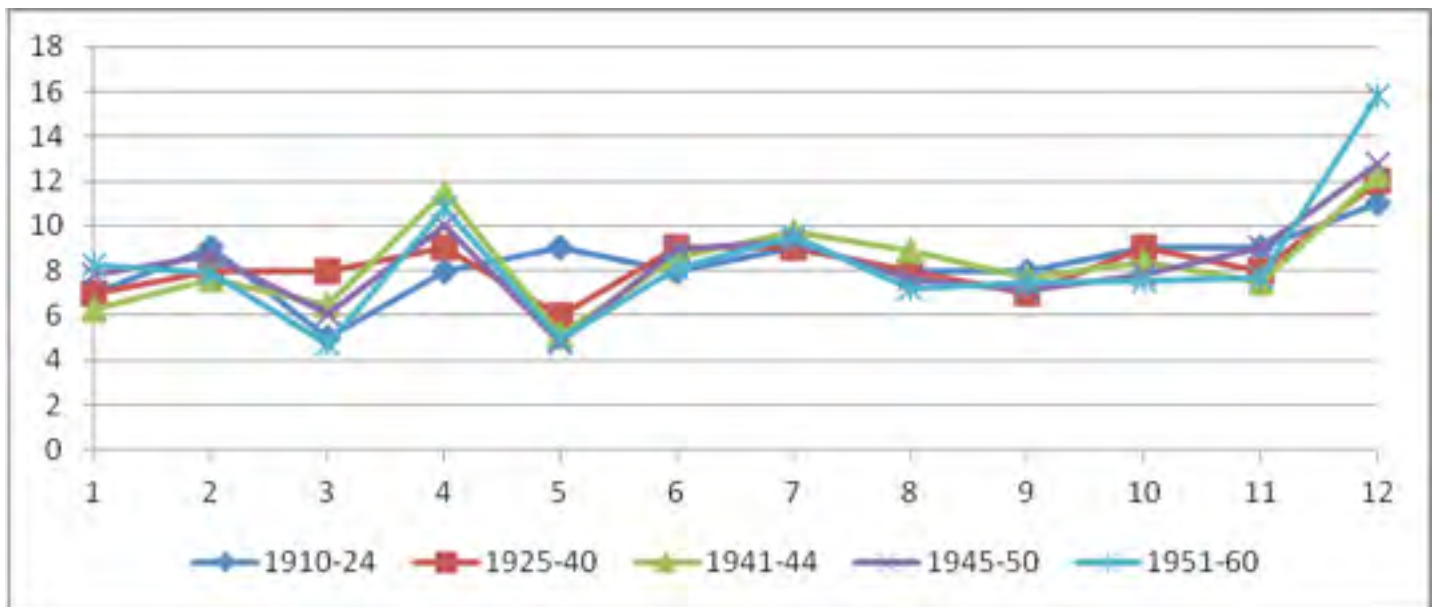
3.4 Επιλογή της ημερομηνίας γάμου

Σε όλες τις περιόδους που μελετήθηκαν η τάση είναι ίδια: λόγω της νηστείας του Πάσχα (50 μέρες) και των Χριστουγέννων (40 μέρες), διογκώνεται ο αριθμός των γάμων που τελούνται πριν από την έναρξη των νηστειών και μετά την κορύφωση των μεγάλων θρησκευτικών γιορτών.

Στη στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της χώρας φαίνεται η ίδια εποχική διακύμανση της κατανομής των γάμων σε εθνικό επίπεδο. Πράγματι, ενώ ο μέσος όρος των γάμων κατά μήνα κυμαίνεται στο 8,3%, τον Μάρτιο, λόγω του εορτολογίου (Σαρακοστή), γίνονται πολύ λιγότεροι γάμοι, ενώ

τον Φεβρουάριο, που συμπίπτει με τις Απόκριες, και τον Απρίλιο, που έπεται του Πάσχα, το ποσοστό είναι πολύ μεγαλύτερο από τον μέσο όρο, όπως και τον Νοέμβριο, πριν από την έναρξη της νηστείας. Εξάλλου, εν αναμονή κάθε δίσεκτου έτους, οι γάμοι επισπεύδονται και πραγματοποιούνται τις τελευταίες μέρες της προηγούμενης χρονιάς.

Διάγραμμα 12 Μηνιαία κατανομή των γάμων

Πηγή: Ληξιαρχείο Δήμου Αθηναίων

3.5 Ο χώρος τέλεσης του γάμου

Για την τελετή του γάμου οι δύο οικογένειες των μελλονύμφων είχαν πολλές επιλογές στην πρωτεύουσα. Το σπίτι της νύφης, η εκκλησία της ενορίας της νύφης ή ένα παρεκκλήσι, κάποιο κεντρικό ξενοδοχείο ή μια δημόσια αίθουσα ήταν οι πιο διαδεδομένες και αυτές που οι ληξιαρχικές πράξεις της περιόδου 1910-1924 μας γνωστοποιούν. Μετά το 1925, στο έγγραφο αναγράφεται μόνο η ενορία στην οποία τελέστηκε ο γάμος και όχι ο ακριβής χώρος. Ως εκ τούτου δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη στην επιλογή του χώρου τέλεσης μέχρι τη στιγμή που η εκκλησία κατέληξε σχεδόν αποκλειστική επιλογή.

Πίνακας 51 Κατανομή των γάμων, ανάλογα με τον τόπο τέλεσης και τη χρονική περίοδο, 1910-1960

ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ	1910-24	1925-40	1941-60
Εντός Δήμου	3.275	4.630	10.085
Εκτός Δήμου	467	292	415
Ελλάδα	15		
Εξωτερικό	22	4	1
Ξενοδοχεία	114		
Δημόσια κτήρια	11		
Αταξινόμητα	84	493	1.482
Χωρίς καταχώριση	364	94	108
Σύνολο	4.352	5.513	12.091
ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ ΓΑΜΩΝ ΕΝΤΟΣ ΔΗΜΟΥ	1910-24	1925-40	1941-60
Σε ενοριακούς ναούς	3.179	4.357	9.522
Σε μη ενοριακούς ορθόδοξους	84	174	333
Σε μη ενοριακούς άλλων δογμάτων	12	99	230
Σύνολο	3.275	4.630	10.085

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων, 1910-1960.

Πίνακας 52 Ποσοστιαία κατανομή των γάμων, ανάλογα με τον τόπο τέλεσης και τη χρονική περίοδο, 1910-1960

ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ	1910-24	1925-40	1941-60
Εντός Δήμου	75,3	84,0	83,4
Εκτός Δήμου	10,7	5,3	3,4
Ελλάδα	0,3	0,0	0,0
Εξωτερικό	0,5	0,1	0,0
Ξενοδοχεία	2,6	0,0	0,0
Δημόσια κτίρια	0,3	0,0	0,0
Αταξινόμητα	1,9	8,9	12,3
Χωρίς καταχώριση	8,4	1,7	0,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ ΓΑΜΩΝ ΕΝΤΟΣ ΔΗΜΟΥ	1910-24	1925-40	1941-60
Σε ενοριακούς ναούς	97,1	94,1	94,4
Σε μη ενοριακούς ορθόδοξους	2,6	3,8	3,3
Σε μη ενοριακούς άλλων δογμάτων	0,4	2,1	2,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων, 1910-1960.

Τέλεση γάμου σε ενοριακούς ναούς

Στον πίνακα 53 συγκεντρώσαμε το σύνολο των γάμων που αποδελτιώσαμε και τους εντάξαμε με βάση την ενορία τέλεσης στα δημοτικά διαμερίσματα, τα οποία καθιερώθηκαν ως διοικητική υποδιαίρεση το 1980 και μετονομάστηκαν σε δημοτικές κοινότητες το 2010¹³.

Οι περισσότεροι γάμοι τελούνταν στο κέντρο της πρωτεύουσας, που παρέμεινε πολυπληθές μέχρι το 1960 – στις εκκλησίες ή τα σπίτια του κατά συντριπτική πλειονότητα. Παράλληλα παρατηρούμε σταθερότητα στην αναλογία των γάμων που τελούνταν σε κάθε δημοτικό διαμέρισμα, όλο το διάστημα από το 1925 έως το 1960. Οι έντονες αποκλίσεις που διαπιστώνουμε στην ποσοστιαία κατανομή των γάμων της περιόδου 1925-1940, σε σχέση με την ποσοστιαία κατανομή του πληθυσμού της απογραφής του 1920 στα δημοτικά διαμερίσματα 4 έως 7, οφείλεται στο γεγονός ότι αυτά υποδέχονταν συνεχώς καινούριο πληθυσμό, άρα και το ποσοστό των γάμων ήταν αναλογικά μεγαλύτερο από τα διαμερίσματα του κέντρου 1, 2 και 3, που είχαν παλιότερο πληθυσμό.

Σημείωση για τους χάρτες: Στη βάση δεδομένων 1910-1924, από τις 4.352 εγγραφές δεν απεικονίζονται στα υπόβαθρα των ενοριών το 25%, αφού δεν μπορέσαμε να ταυτίσουμε την ενορία, λόγω ελλιπούς καταγραφής. Στη βάση δεδομένων 1925-1960, που είναι 17.604 εγγραφές, υπάρχουν 818 που δεν απεικονίζονται, αφού αφορούν τόπο κατοικίας που είναι έξω από τα όρια του σημερινού Δήμου Αθηναίων και άρα δεν μπορούν να απεικονιστούν από το υπόβαθρο που χρησιμοποιούμε. Επίσης άλλες 836 εγγραφές αφορούν τους Μη Ενοριακούς Ναούς, ενώ 1.975 εγγραφές παρέμειναν αταξινομητες, αφού δεν έγινε δυνατό να αναγνωρίσουμε τον ναό με βεβαιότητα (η αόριστη αναγραφή Άγ. Δημήτριος ή Άγ. Νικόλαος ή Άγ. Παντελεήμων δεν επαρκεί, αφού υπάρχουν περισσότεροι από ένας ναοί με την ίδια ονομασία στις διάφορες συνοικίες της πόλης) και 202 εγγραφές είναι χωρίς καταχώριση. Συνολικά 3.000 εγγραφές (17%) δεν απεικονίζονται σ' αυτούς τους χάρτες που εμφανίζουν τις ενορίες και τη συχνότητα των γάμων που τελέστηκαν σ' αυτές τις τρεις διαφορετικές περιόδους μελέτης.

13 Με το άρθρο 110 του ν. 1065/1980, θεσμοθετήθηκαν τα δημοτικά διαμερίσματα και με βάση τον νόμο 3852/2010 *Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης* μετονομάστηκαν σε δημοτικές κοινότητες.

Πίνακας 53 Κατανομή των γάμων στα 7 δημοτικά διαμερίσματα του 1980, με βάση την ενορία τέλεσης του γάμου, Δ. Αθηναίων, 1910-1960 (%)

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60	ΠΟΣΟΣΤΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ 1920 %
1ο - ΣΤΑΔΙΟ - ΟΜΟΝΟΙΑ - ΠΛΑΚΑ	63	37	34	34	36	50,5
2ο - ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ - ΠΑΓΚΡΑΤΙ	8	10	15	13	13	9,6
3ο - ΠΕΤΡΑΛΩΝΑ - ΘΗΣΕΙΟ	7	13	13	13	13	14,9
4ο - ΚΟΛΩΝΟΣ - ΑΚΑΔ, ΠΛΑΤΩΝΟΣ - ΣΕΠΟΛΙΑ	3	9	10	8	8	6,3
5ο - ΒΔ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΕΩΣ ΠΡΟΜΠΟΝΑ	3	6	5	7	6	1,7
6ο - ΠΑΤΗΣΙΑ - ΚΥΨΕΛΗ	13	15	15	16	15	11,1
7ο - ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ - ΕΡΥΘΡΟΣ	3	11	9	9	9	5,9
ΣΥΝΟΛΟ	100	101*	100	100	101	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου και απογραφή πληθυσμού 1920.

*Λόγω στρογγυλοποίησης το άθροισμα μπορεί να είναι διαφορετικό.

Η ενορία χρησιμοποιήθηκε στην μελέτη αυτή κατ' ανάγκη ως μονάδα απεικόνισης, επειδή έτσι υπαγόρευε το ίδιο το αρχαιακό υλικό. Οι ενορίες όμως στην πόλη είναι πάρα πολλές, δεν έχουν πραγματικά γεωγραφικά όρια ούτε αποτέλεσαν μια πραγματική ιστορική ενότητα ή ενότητα ανθρώπων και επομένως δεν μπορούν

να απομονωθούν προς μελέτη. Αν υποθέσουμε όμως ότι η συχνότητα των γάμων σε κάθε ενορία αντιστοιχούσε και στην πυκνότητα του πληθυσμού, τότε το Κολωνάκι, η Νεάπολη και η πλατεία Αττικής ήταν οι πολυπληθέστερες συνοικίες στις αρχές του αιώνα, και γύρω από αυτές συγκεντρώθηκε και ο υπόλοιπος πληθυσμός. Η περίοδος του Μεσοπολέμου χαρακτηρίστηκε από διάχυση του πληθυσμού στον Δήμο, αλλά η τάση ήταν σαφώς προς Βορρά. Στη διάρκεια του πολέμου και της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας το κέντρο πύκνωσε και έφτιαξε μια πλήρη ενότητα δεξιά από το σιδηροδρομικό δίκτυο: από το Κολωνάκι, την πλατεία Καρύτση, τη Νεάπολη με τα Εξάρχεια, το Μουσείο, την πλατεία Βάθης, την πλατεία Αττικής, έως την Κυψέλη, ενώ ο πληθυσμός πολλαπλασιάστηκε και στο Παγκράτι. Συγχρόνως η ανάπτυξη της πόλης έγινε κυρίως προς τις ανατολικές και βόρειες συνοικίες.

**Πίνακας 54 Τόπος τέλεσης γάμου, Δ.
Αθηναίων, 1910-1924**

ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ	ΑΡ. ΠΡΑΞΕΩΝ	%
ΟΙΚΙΑ	2.882	70,1
ΝΑΟΣ	1.107	26,9
ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ	114	2,8
ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΤΙΡΙΟ	3	0,1
ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ	3	0,1
ΣΥΝΟΛΟ	4.109	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1924 σε 243 περιπτώσεις δεν υπάρχει εγγραφή στο αντίστοιχο πεδίο και αφορά κυρίως γάμους στρατιωτικών.

Χάρτης 21 Οι ενορίες του Δήμου Αθηναίων

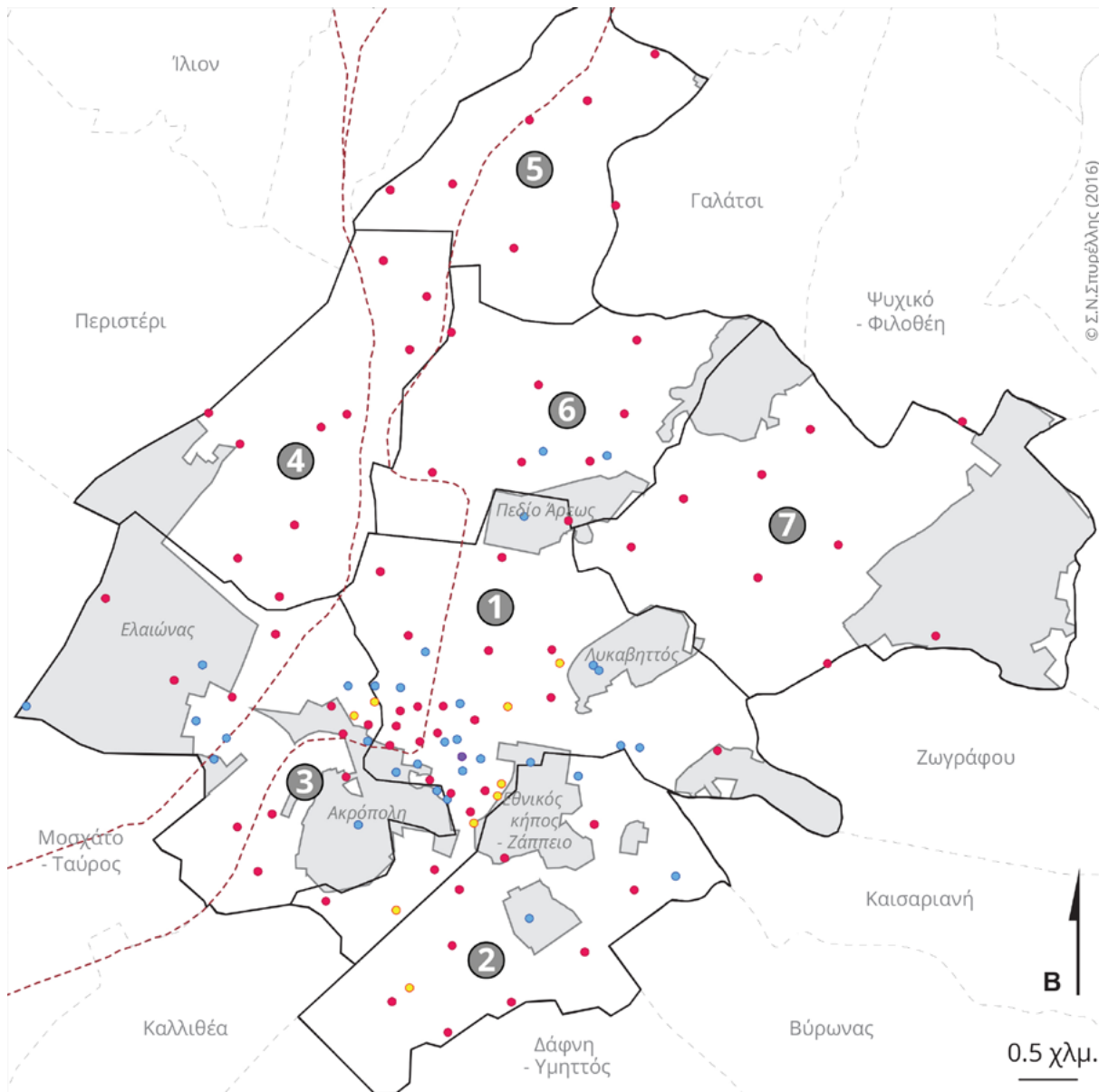
Ενορίες
δήμου Αθηναίων

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Όρια ενοριών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Χωροθέτηση ενοριακών ναών
- Μητρόπολη Αθηνών

0.5 χλμ.

Πηγή: Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012, έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012 και Αρχιεπισκοπή Αθηνών <http://iaath.gr/%ce%b1%cf%81%cf%87%ce%b9%ce%ba%ce%ae/enories-iaa/>

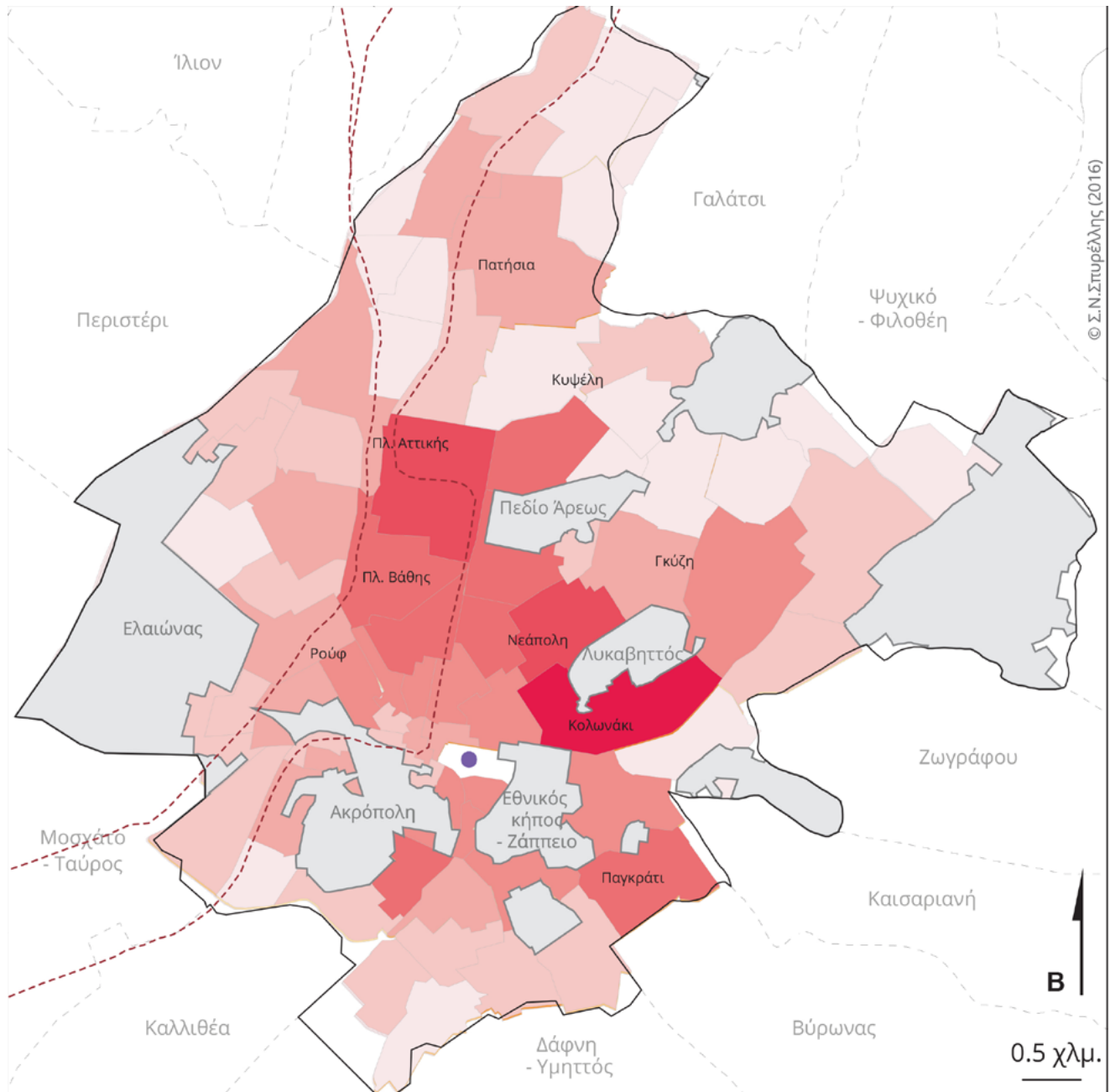
Χάρτης 22 Χωροθέτηση των ενοριακών και μη ενοριακών ναών σύμφωνα με τα επτά δημοτικά διαμερίσματα

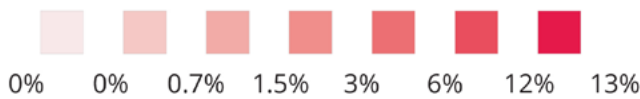
- Όρια δημοτικών διαμερισμάτων δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Χωροθέτηση ενοριακών ναών
 - Ενοριακοί ναοί
- Χωροθέτηση μη ενοριακών ναών
 - Μητρόπολη Αθηνών
 - Ορθόδοξοι ναοί
 - Άλλα δόγματα και ξένοι

Πηγή: : Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012, έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012

Χάρτης 23 Κατανομή των γάμων στις διάφορες ενορίες της πρωτεύουσας, 1910 -1924

Κατανομή συνολικού πληθυσμού* 1910 -1924 (%)

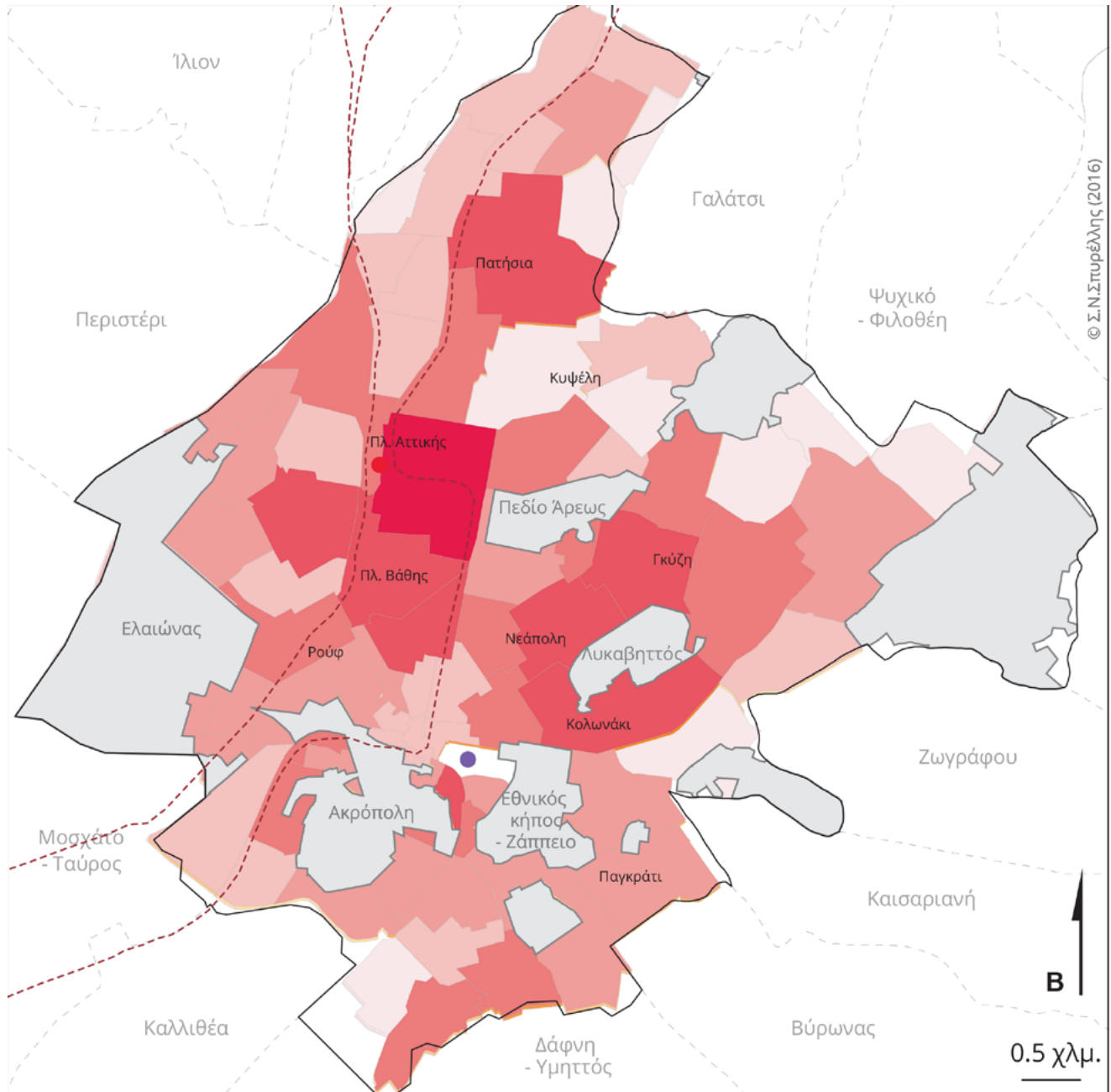

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη
- Ονόματα Συνοικιών
- Μητρόπολη Αθηνών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

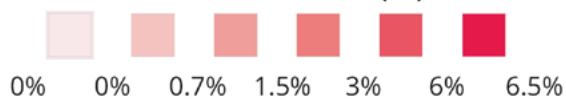
* 3262 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910 -1924.

Χάρτης 24 Κατανομή των γάμων στις διάφορες ενορίες της πρωτεύουσας, 1925-1940

Κατανομή συνολικού πληθυσμού* 1925-1940 (%)

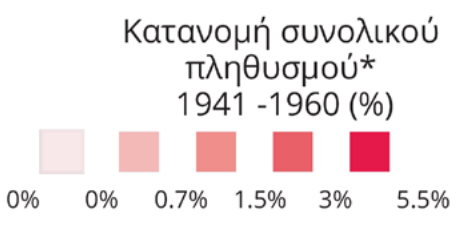
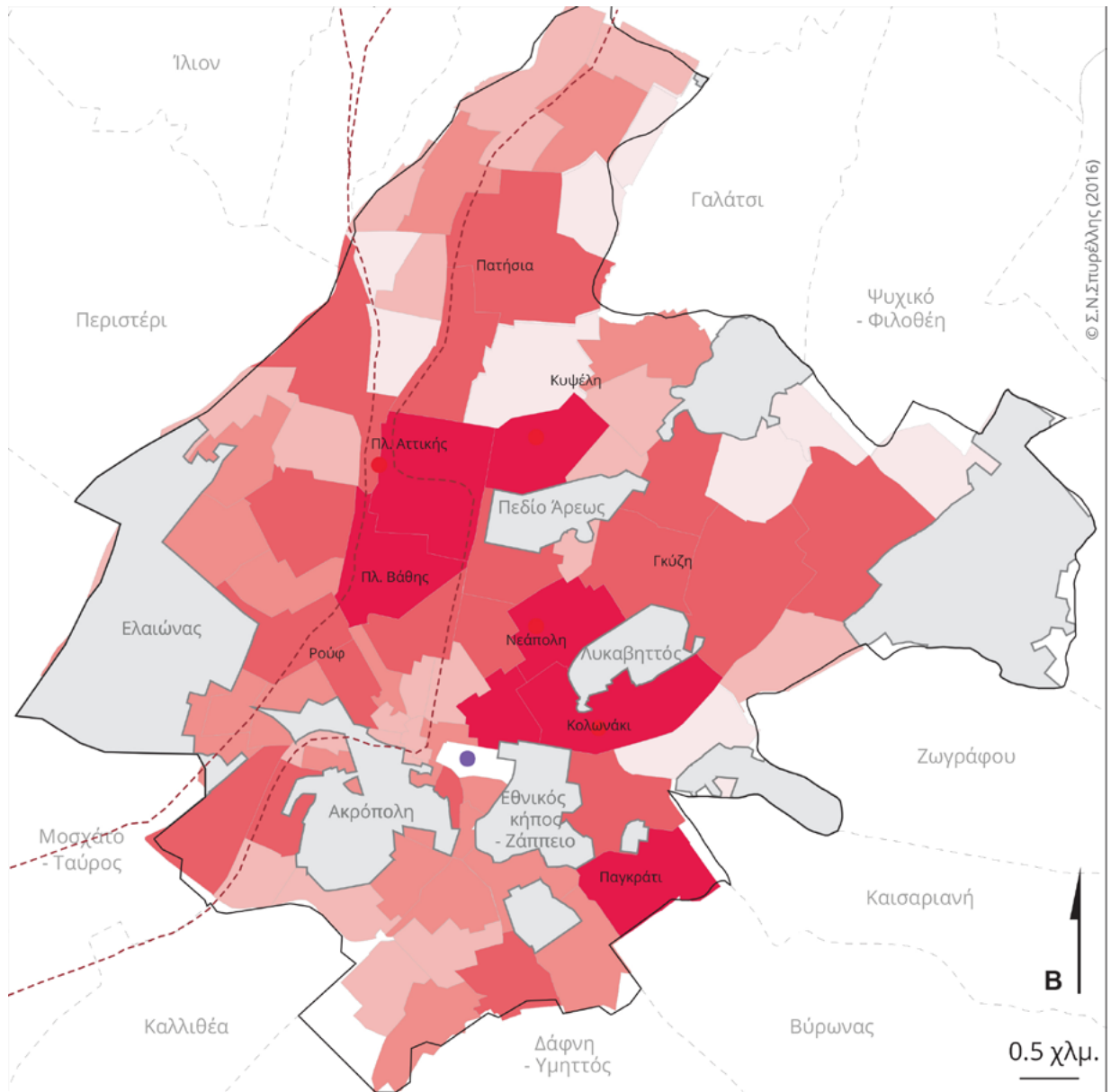

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 4371 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1925-1940

Χάρτης 25 Κατανομή των γάμων στις διάφορες ενορίες της πρωτεύουσας, 1941-1960

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 9984 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1941-1960.

Σημείωση για τους χάρτες: Στη βάση δεδομένων 1910-1924, από τις 4.352 εγγραφές δεν απεικονίζονται στα υπόβαθρα των ενοριών το 25%, αφού δεν μπορούσαμε να ταυτίσουμε την ενορία, λόγω ελλιπούς καταγραφής. Στη βάση δεδομένων 1925-1960, που είναι 17.604 εγγραφές, υπάρχουν 818 που δεν απεικονίζονται, αφού αφορούν τόπο κατοικίας που είναι έξω από τα όρια του σημερινού Δήμου Αθηναίων και άρα δεν μπορούν να απεικονιστούν από το υπόβαθρο που χρησιμοποιούμε. Επίσης άλλες 836 εγγραφές αφορούν τους Μη Ενοριακούς Ναούς, ενώ 1.975 εγγραφές παρέμειναν αταξινόμητες, αφού δεν έγινε δυνατό να αναγνωρίσουμε τον ναό με βεβαιότητα (η αόριστη αναγραφή Αγ. Δημήτριος ή Αγ. Νικόλαος ή Αγ. Παντελεήμων δεν επαρκεί, αφού υπάρχουν περισσότεροι από ένας ναοί με την ίδια ονομασία στις διάφορες συνοικίες της πόλης) και 202 εγγραφές είναι χωρίς καταχώριση. Συνολικά 3.000 εγγραφές (17%) δεν απεικονίζονται σ' αυτούς τους χάρτες που εμφανίζουν τις ενορίες και τη συχνότητα των γάμων που τελέστηκαν σ' αυτές τις τρεις διαφορετικές περιόδους μελέτης.

Τέλεση γάμου εν τη κατοικία

Τον Ιούλιο του 1916 η κοσμική Αθήνα συζητούσε τον μάλλον πιο σημαντικό γάμο του μήνα: στην έπαυλη του νομικού Θρασύβουλου Αγγελόπουλου-Αθάνατου, στο Κεφαλάρι Κηφισιάς, τελέστηκαν οι γάμοι της κόρης του Έλλης με τον Πατρινό δικηγόρο Χρήστο Παν. Πράτσικα. Η ένωση των δυο νομικών οικογενειών επέτρεψε την ισχυροποίηση της θέσης τους στην αθηναϊκή κοινωνία του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και η κατοχή έπαυλης στην Κηφισιά ήταν ήδη μια επιλογή διαδεδομένη ανάμεσα στα μέλη της αθηναϊκής ελίτ. Ωστόσο, ο άνθρωπος του οποίου το όνομα είναι συνδεδεμένο όσο ίσως κανενός άλλου με τα κτίρια της πρωτεύουσας, ο Ερνέστ Τσίλλερ, οργάνωσε τον Απρίλιο του 1914 τον γάμο της κόρης του Ιωσηφίνας, ζωγράφου, με τον Ηπειρώτη επίσης ζωγράφο Δημήτριο Στεφ. Δήμα στο σπίτι του, στο κέντρο της Αθήνας, Σόλωνος 1.

Πράγματι, δύο στους τρεις γάμους πραγματοποιούνταν στο σπίτι, και μάλιστα, όπως συνήθως συναντούμε να αναγράφεται στις ληξιαρχικές πράξεις: «εν τη κατοικία του πατρός της νύμφης εν τη ίδια ενορία κειμένη». Παρ' ότι, θεωρητικά, «στον θρησκευτικό γάμο η ιεροτελεστία τελείται ούτως ή άλλως στον προσήκοντα τόπο λατρείας, σε άλλο δε χώρο μόνον εφόσον το επιτρέψει η αρμόδια εκκλησιαστική αρχή»¹⁴, και το κανονικό δίκαιο προβλέπει ότι «τόπος τέλεσης του γάμου είναι ο ναός της ενορίας της νύμφης (ή του γαμπρού όταν η νύφη είναι ετερόδοξη)»¹⁵, η προφορική παράδοση μας μεταφέρει ότι «παλιότερα» η στέψη γινόταν στο σπίτι της νύμφης, όπου ο γαμπρός πήγαινε με όλο του το σόι, τους φίλους του, τους προσκεκλημένους του και με τη συνοδεία οργάνων.

Βεβαίως, διάφοροι λόγοι μπορούσαν να συντελέσουν ώστε η τελετή να γίνει σε ένα άλλο σπίτι, όπως συνέβη στον γάμο του 46άχρονου Κεφαλλονίτη, οφθαλμίατρου καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Γεώργιου Γεράσιμου Φωκά-Κοσμετάτου και της 28άχρονης Ελένης-Άνας Αυγούστας Ρύτερ γεννημένης στη Βέρνη, που πραγματοποιήθηκε στο σπίτι της κ. Ελένης Πολίτου, στις Τζιτζιφιές, τον Μάιο του 1921. Η τελετή μπορούσε να λάβει χώρα και σε σπίτι συγγενικό: ο 24άχρονος κτηματίας από τη Μονεμβασιά παντρεύτηκε τον Αύγουστο του 1910 την 15άχρονη αγαπημένη του, στο σπίτι της θείας της νύμφης, με μάρτυρα τον φοιτητή της Νομικής Γιάννη Ρίτσο. Τέλος, η τελετή μπορούσε να γίνει και στο σπίτι που θα κατοικούσε το ζεύγος, όπως συνέβη το 1920 με τον γάμο του 42άχρονου

14 Σπύρος Τρωιάνος, «Η τέλεση του γάμου εξ επόψεως πολιτειακού δικαίου». http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/z_symposio_13.html (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

15 Παναγιώτης Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 2000, σελ. 135.

Δημητρίου Στεφ Πετροκόκκινου, γεννημένου στο Λονδίνο, διευθυντή –σύμφωνα με δήλωσή του– της Εμπορικής Τράπεζας, και της 29άχρονης Σμυρνιας Ασπασίας Λεων, Τσιτσεκλή, αδελφής της συζύγου του Γρηγορίου Εμπεδοκλή: η «κατοικία των» βρισκόταν στην οδό Ακαδημίας 42, πολύ κοντά στην Τράπεζα.

Τέλεση γάμου σε δημόσια κτήρια και ξενοδοχεία

Οι τρεις περιπτώσεις γάμων σε δημόσια κτήρια αφορούσαν τρεις Αθηναίους: έναν έφεδρο υπολοχαγό που παντρεύτηκε στα Παλαιά Ανάκτορα, έναν ταχυδρομικό υπάλληλο στο δημαρχιακό κατάστημα και έναν κρεοπώλη στο Λύκειο Ελληνίδων, Στο νοσοκομείο παντρεύτηκαν τρεις ακόμη Αθηναίοι: ένας σιδηροδρομικός υπάλληλος, ένας έμπορος και ένας υπάλληλος.

Στους 114 γάμους που τελέστηκαν σε ξενοδοχείο την περίοδο 1910-1924, μόνο οκτώ γαμπροί (7%) κατάγονταν από την Αθήνα: δύο κτηματίες, δύο στρατιωτικοί, ένας λογιστής, ένας πολιτικός μηχανικός, ένας δικαστικός και ένας τραπεζικός υπάλληλος. Μία στις τρεις νύφες (32%) ήταν Αθηναία και βεβαίως δεν έφερε καμιά ένδειξη επαγγέλματος, όπως συμβαίνει σχεδόν πάντα στα δημόσια έγγραφα της εποχής. Οι άνδρες που παντρεύτηκαν στα ξενοδοχεία ήταν κυρίως έμποροι, δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί και ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι, όπως ο 26άχρονος διευθυντής εταιρίας πετρελαίων από την Αμερική, που παντρεύτηκε το 1922 στο γνωστό ξενοδοχείο *Ακταίων*, στο Νέο Φάληρο, μια 18άχρονη Αθηναία. Στη συντριπτική τους πλειονότητα επρόκειτο για ξενοδοχεία που βρίσκονταν είτε στα προάστια της Κηφισιάς (π.χ. Το ξενοδοχείο *Μελά* ή *Της Ειρήνης* / *Hotel de la Paix*) και του Παλαιού (*Η Αύρα*) ή Νέου Φαλήρου (*Το Ακταίων*) είτε στο κέντρο της πρωτεύουσας και είναι τα πολύ γνωστά ξενοδοχεία της εποχής: *Η Πριγκίπισσα Σοφία*, Πανεπιστημίου 44, δίπλα ακριβώς *Ο Ερμής*, λίγο πιο κάτω στο νούμερο 73 *Το Μέγα Εθνικόν*, γύρω από την πλατεία Συντάγματος το ξενοδοχείο *Της Αγγλίας* (Ερμού 4), *Το Αυτοκρατορικόν* (Καραγιώργη Σερβίας 6), *Το Σπλέντιτ* (Σταδίου 2) και τα άλλα μεγάλα ξενοδοχεία κατά μήκος της Σταδίου, όπως *Το Παλλάς*. Λίγοι γάμοι έγιναν σε μικρά ξενοδοχεία της Αθήνας. Η τελετή στα ξενοδοχεία μάς υπενθυμίζει την ευρεία χρήση των ξενοδοχείων και πανδοχείων ως χώρου κατοικίας. Σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Νικ. Ιγγλέση του 1910, στον Δήμο Αθηναίων υπήρχαν 135 ξενοδοχεία, περίπου τριάντα πέντε πανδοχεία (χάνια), που βρίσκονταν εκτός του κέντρου, και καμιά εικοσαριά «πανσιόν» / ενοικιαζόμενα «επιπλωμένα δωμάτια» που βρίσκονταν ακόμα στο κέντρο της πόλης (επί της Ακαδημίας αλλά και στον Κεραμεικό). Την επόμενη δεκαετία, σύμφωνα με τον *Οδηγό* του 1921, εκτός από τα ξενοδοχεία, διπλασιάστηκαν και οι πανσιόν, οι οποίες διαχύθηκαν σχεδόν σε όλη την πόλη.

Φωτογραφία 3 Διαφήμιση του ξενοδοχείου Μέγα Εθνικόν

HOTEL GRAND NATIONAL

BD DE L'UNIVERSITÉ N° 73

ADR. TÉL.: "MEGA ETHNICON.. TÉLÉPHONE: 23-604

ATHÈNES

Au centre de la Ville,
 Chauffage central,
 Ascenseur-Bains,
 Eau courante chaude et froide
 dans toutes les Chambres

Tous les Conforts Modernes
 Appartements Privés

ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΝ ΜΕΓΑ ΕΘΝΙΚΟΝ

ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ, 73

ΤΗΛ. ΔΙΕΥΘ.: "ΜΕΓΑ ΕΘΝΙΚΟΝ.. ΤΗΛΕΦΩΝΟΝ: 23-604

ΑΘΗΝΑΙ

Κεντρικώτατον,
 Κεντρική θέρμανσις,
 Αναβατήρ — Λευτήρες,
 Ύδωρ θερμὸν καὶ ψυχρὸν
 εἰς ὅλα τὰ Δωμάτια

Τα ξενοδοχεία των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα δεν προορίζονταν για να καλύψουν τουριστικές ανάγκες, αφού ο τουρισμός ήταν ακόμα περιθωριακό πολιτισμικό φαινόμενο. Απ' όλα τα ξενοδοχεία της Αθήνας, που ήταν τουλάχιστον 140 μέχρι το 1920, και μερικές δεκάδες στα προάστια, δηλαδή στην Κηφισιά, το Μαρούσι και το Φάληρο, ελάχιστα απευθύνονταν στους ξένους, κυρίως Ευρωπαίους ταξιδιώτες, που ήταν συνήθως διπλωμάτες και μέλη στρατιωτικών αποστολών, έμποροι και αντιπρόσωποι εταιριών, και κάποιοι καλλιτέχνες. Η πελατεία τους ήταν σχεδόν αποκλειστικά Έλληνες που μετακινούνταν για επαγγελματικούς ή υπηρεσιακούς λόγους· κάποιο ποσοστό διέμενε στα ξενοδοχεία μόνιμα, νοικιάζοντας δωμάτιο με τον μήνα. Στον εμπορικό *Οδηγό* του Ιγγλέση του 1921 υπάρχει για πρώτη και τελευταία φορά η αναλυτική καταγραφή όσων διέμεναν μόνιμα στα ξενοδοχεία και τις «πανσιόν δι' οικογενείας» της πρωτεύουσας. Οι 812 εγγραφές στον *Οδηγό* του 1921 αντιστοιχούν σε περίπου 850 άτομα, αφού συμπεριλαμβάνονται και ζευγάρια και οικογένειες, με περισσότερα –αλλά άγνωστο πόσα– άτομα καθεμία. Από αυτά, τα 110 άτομα έμεναν σε δέκα τρεις πανσιόν και τα υπόλοιπα, σε μόνιμη βάση, σε ογδόντα πέντε ξενοδοχεία. Ο ίδιος ο Νικ. Γ. Ιγγλέσης, που εξέδιδε τον *Οδηγό*, έμενε στο *Εθνικόν Μέγα*, Πανεπιστημίου 73! Από τα ογδόντα πέντε ξενοδοχεία στα οποία αναφέρεται αυτή η καταγραφή μόνο τέσσερα ήταν Α κατηγορίας και δέκα οκτώ Β κατηγορίας· τα υπόλοιπα εξήντα τρία πρόσφεραν πολύ λιγότερες ανέσεις στους ενοίκους τους...

Τουλάχιστον 110 γυναίκες έμεναν «μονίμως» το 1921 στα ξενοδοχεία της Αθήνας: η Μαρία Δεσύπρη, γενική γραμματέας του *Συνδέσμου για τα δικαιώματα των γυναικών*, πριν ακόμα γίνει σύζυγος του Αλέξανδρου Σβώλου, κατοικούσε στο *Ίλιον Παλλάς*, Κολοκοτρώνη 1. Στα ξενοδοχεία διέμεναν όμως και καμιά 20αριά ζευγάρια. Ανάμεσά τους, το ζεύγος Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή, μαθηματικού και καθηγητή πανεπιστημίου, που βρισκόταν εκείνα τα χρόνια στην Αθήνα ύστερα από πρόσκληση του Βενιζέλου, και έμενε στο ξενοδοχείο *Αθήναι*, Κοραή 2. Στο ίδιο ξενοδοχείο ζούσε και ο πρώην πρόεδρος της Βουλής Θεμιστοκλής Σοφούλης και η σύζυγός του Λουκία και ο Κ. Σοφούλης. Επιπλέον μια δωδεκάδα οικογένειες χρησιμοποιούσαν το ξενοδοχείο για μακρά χρονική περίοδο.

Σχεδόν εβδομήντα άτομα έφεραν ξένο επίθετο και τα 2/3 αυτών δήλωναν ένα επάγγελμα: οι πολυπληθέστερες ομάδες των ξένων ήταν οι έμποροι-παραγγελιοδόχοι, οι μηχανικοί, οι στρατιωτικοί και οι ακόλουθοι των πρεσβειών. Βεβαίως υπήρχαν και μερικοί δημοσιογράφοι, μερικοί καλλιτέχνες και καθηγητές ξένων γλωσσών, ένας βουλευτής.

Το ξενοδοχείο δεν ήταν μόνο ο τόπος κατοικίας της ελίτ¹⁶ αλλά και μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων: ανάλογα με την κατηγορία του ξενοδοχείου και τις ανέσεις που προσέφερε, συναντούμε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες, παρόλο που οι ανώτερες ομάδες προφανώς υπεραντιπροσωπεύονται.

Συνολικά είκοσι ένας βουλευτές έμεναν σε ξενοδοχεία. Ανάμεσά τους διακρίνουμε τον υπουργό περίθαλψης της κυβέρνησης Δημητρίου Γούναρη, Αντώνη Καρτάλη που έμενε στο ξενοδοχείο της Αγγλίας, Α κατηγορίας, Ερμού 2, όπως και οι νομικοί-βουλευτές, ο φιλελεύθερος Μανούσος Βολουδάκης και ο αντιβενιζελικός Μάρκος Θεοδωρίδης, που έγινε και αυτός υπουργός περίθαλψης το 1922. Ο Καρδιτσιώτης βενιζελικός βουλευτής Δημήτριος Μπούσδρας είχε προτιμήσει το ταπεινό ξενοδοχείο *Στέμμα*, Ευπόλιδος 2. Επίσης επτά «εφοπλιστές», οκτώ «τραπεζίτες» / «χρηματιστές»¹⁷, επτά «εισοδηματίαι», δύο «επιχειρηματίαι», δέκα τέσσερα μέλη πρεσβειών, είκοσι τέσσερις δικηγόροι, δέκα εννέα ιατροί, είκοσι ένας μηχανικοί, τριάντα επτά «κτηματίες», είκοσι δημοσιογράφοι¹⁸, 142 έμποροι και παραγγελιοδόχοι, τέσσερις «βιομήχανοι», τριάντα τρεις υπάλληλοι υπουργείων, εβδομήντα στρατιωτικοί όλων των βαθμίδων, εξήντα περίπου ιδιωτικοί υπάλληλοι κυρίως τραπεζών, είκοσι δύο δάσκαλοι / καθηγητές, εβδομήντα επτά ιδιωτικοί υπάλληλοι, κυρίως τραπεζικοί, εννέα συνταξιούχοι, δέκα οκτώ τεχνίτες-μαγαζάτορες (από τους οποίους τρεις μοδίστρες), δέκα επτά καλλιτέχνες, τριάντα φοιτητές / μαθητές, πέντε «σωφέρ»...

Το ξενοδοχείο *Ερμής* (Β κατηγορίας, Πανεπιστημίου 16) χρησιμοποιούνταν περισσότερο απ' όλα ως τόπος μόνιμης κατοικίας, αφού εβδομήντα άτομα το διάλεγαν για τον σκοπό αυτό, ίσως και επειδή διέθετε τόσα πολλά δωμάτια! Ακολουθούσαν με μεγάλη απόσταση ως προς την προτίμηση για τόπο μόνιμης κατοικίας, τα ξενοδοχεία *Μητρόπολις* (Β κατηγορίας, Σταδίου 61), *Αθήναι* (Β κατ., Σταδίου και Κοραή γωνία), το ξενοδοχείο της *Αγγλίας* (Α κατ., Ερμού 2) στο Σύνταγμα, το *Ελπίς* (Κατακουζηνού 11 και Θεμιστοκλέους) στην Ομόνοια, το *Βασιλικόν* (Β κατ., Σταδίου 9), το *Παλλάδιον* (Β κατ. στην Πανεπιστημίου) και η πανσιόν της Ελίζας Ηλιοπούλου (Σταδίου 4), στην οποία διέμεναν δέκα έξι άτομα.

Φαίνεται πως η περιοχή γύρω από την πλατεία Σύνταγματος και ιδίως η οδός Σταδίου, συγκεντρώνοντας κατά μήκος της τον εξαιρετικό αριθμό των 17 ξενοδοχείων έγινε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ο κατεξοχήν δρόμος των ξενοδοχείων! Την περίοδο 1860-1880 υπήρχε μόλις ένα, ενώ την περίοδο

16 Για τη χρήση των ξενοδοχείων πολυτελείας ως τόπου κατοικίας των ελίτ βλ. το μυθιστόρημα του Pierre Assoulin, *Ξενοδοχείο Lutecia*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006 (υπάρχει σε ebook).

17 Όπως ο τραπεζίτης Χριστόφορος Κάσδαγλης, που επέλεξε το *Μαζέστικ*, Β κατηγορίας, Πανεπιστημίου 71.

18 Ο Τίμος Μωραϊτίνης και ο Λέων Μπορτολής έμεναν και οι δυο στο *Διεθνές*, Πατησίων 8, ενώ ο Κύπριος δημοσιογράφος Δημοσθένης Σταυρινίδης προτίμησε το *Ερμής*, Β κατηγορίας, Πανεπιστημίου 16.

1880-1900 υπήρχαν ήδη δέκα¹⁹ στον ίδιο δρόμο! Η εξέλιξη αυτή δείχνει την αλλαγή που συντελέστηκε στην πρωτεύουσα και τη μεταφορά του κέντρου βάρους από την Αιόλου και την Αθηνάς στο Σύνταγμα, τη Σταδίου και την πλατεία Ομονοίας. Πράγματι, η πλατεία Ομονοίας και τμήμα των οδών που καταλήγουν σ' αυτήν –Πατησίων, Γ Σεπτεμβρίου, Αιόλου, Αθηνάς και Πανεπιστημίου– αποτελούσαν τον άλλο πόλο συγκέντρωσης ξενοδοχείων το 1920. Από την Ομόνοια εξάλλου αναχωρούσαν και κατέληγαν οκτώ από τις δέκα έξι τροchioδρομικές γραμμές που υπήρχαν τη δεκαετία του 1910· εκεί ήταν βεβαίως από το 1895 και ο σταθμός Ομονοίας του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου και πολλές άμαξες για την εξυπηρέτηση των Αθηναίων, συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός πολυσύχναστου κόμβου. Το σύνολο αυτών των δραστηριοτήτων συναντάται σε όλες τις ευρωπαϊκές πόλεις, όπου η κατασκευή σιδηροδρομικού σταθμού προκαλεί την ανάπτυξη ξενοδοχείων, τραπεζών και άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στον περιβάλλοντα χώρο. Οι δέκα τρεις πανσιόν ήταν και αυτές τοποθετημένες στο κέντρο της πρωτεύουσας, ώστε να έλκουν ως τόπος κατοικίας, αλλά δεν βρίσκονταν πάνω σε μεγάλες οδικές αρτηρίες.

Πολλά από τα παλαιότερα ξενοδοχεία έκλεισαν και άλλαξαν χρήση, επειδή δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις για υγιεινή και ανέσεις, και άλλα, καινούρια, προστέθηκαν, με αποτέλεσμα να μην καταφέρουμε να εντοπίσουμε 63 ξενοδοχεία του 1910 στον *Οδηγό* του 1921, ενώ ογδόντα ένα ξενοδοχεία του 1921 δεν υπήρχαν το 1910. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι τόσο στον *Οδηγό* του 1910 όσο και του 1921 δεν αναφέρεται το ξενοδοχείο *Αίολος*, το πρώτο ξενοδοχείο που κτίστηκε στην Αθήνα, το 1837, βάσει σχεδίων του αρχιτέκτονα Σταμάτη Κλεάνθη²⁰. Επειδή δεν αναφέρεται ούτε στον *Οδηγό* που εκδόθηκε από την Επιτροπή των Ολυμπιακών Αγώνων του 1906 για τη φιλοξενία των ξένων επισκεπτών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν λειτουργούσε πλέον τον 20ό αιώνα.

Τα ξενοδοχεία που διέθεταν περισσότερα λουτρά στον όροφο, δηλαδή τα Α κατηγορίας, ήταν λίγα. Σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Ιγγλέση του 1932²¹, που δημοσιεύτηκε στα γαλλικά, το 1922 υπήρχαν 140 ξενοδοχεία στην Αθήνα, πενήντα οκτώ στον Πειραιά και είκοσι πέντε στα προάστια (Κηφισιά, Μαρούσι και Φάληρο). Δέκα χρόνια αργότερα (το 1932) υπήρχαν 200 ξενοδοχεία στην Αθήνα με 5.022 δωμάτια και 8.853 κλίνες, στην Κηφισιά δέκα εννέα ξενοδοχεία με 392 δωμάτια και 637 κλίνες, στο Φάληρο δέκα οκτώ ξενοδοχεία με 334 δωμάτια και 401 κλίνες, και στον Πειραιά εξήντα εννέα

19 Βλ. Ματούλα Σκαλτσά, «Παλαιά ξενοδοχεία της Αθήνας: Από τα πανδοχεία στα πρώτα ξενοδοχεία», *Καθημερινή / Επτά Ημέρες*, 8.10.2000, σελ. 4-7 και Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Παλαιά ξενοδοχεία της Αθήνας: Μοναδικές κτιριολογικές περιγραφές», *Καθημερινή / Επτά Ημέρες*, 8.10.2000, σελ. 8-12.

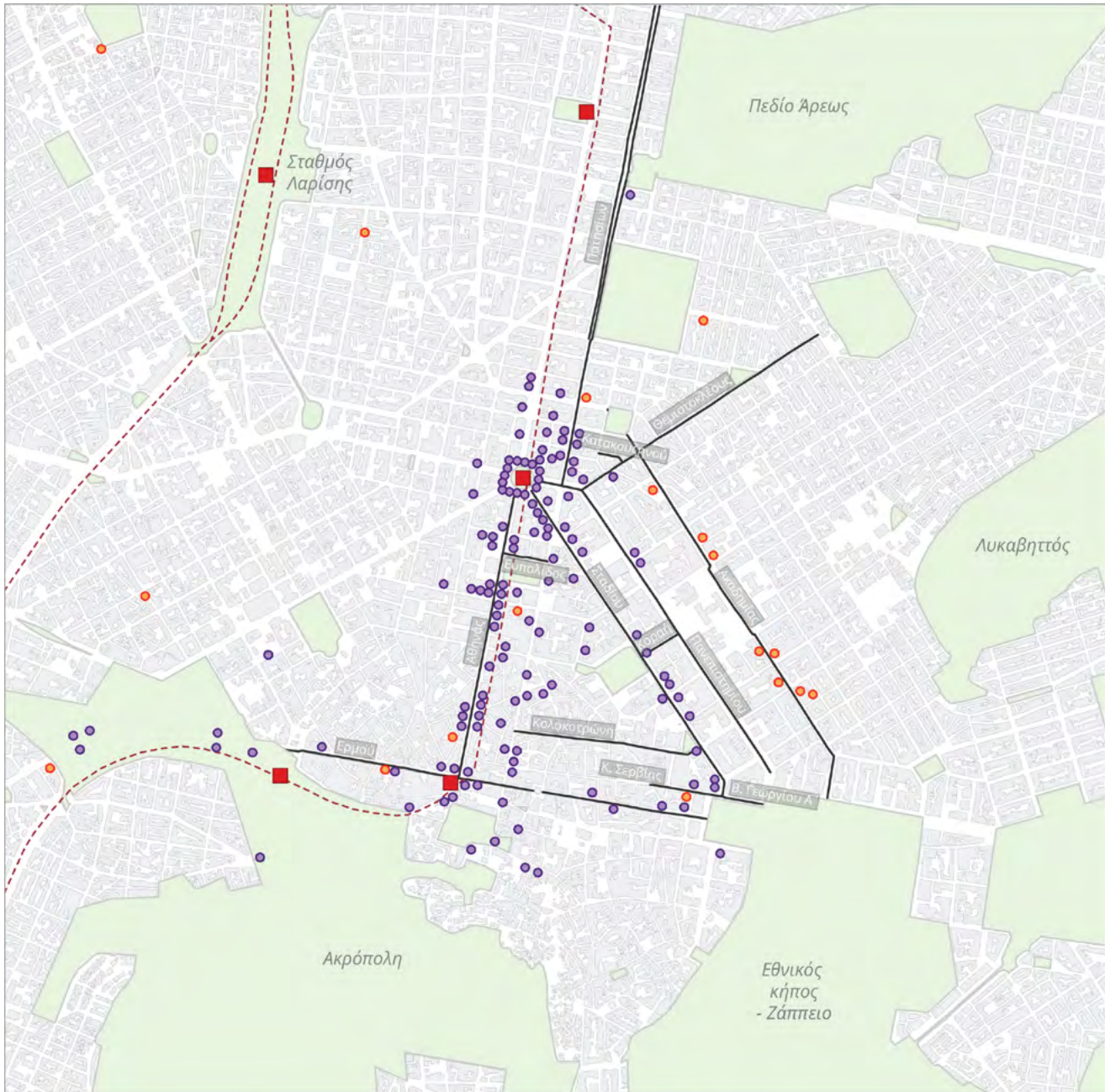
20 http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=66 (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

21 Nicolas Inglessis, *Annuaire de Grèce Iglessi, économique – commercial – industriel*, Αθήνα 1932, σελ. 91.

ξενοδοχεία με 1.062 δωμάτια και 2.305 κλίνες. Από αυτά, οχτώ θεωρούνταν λουξ, είκοσι επτά Α κατηγορίας και τα υπόλοιπα Β κατηγορίας. Πάντως, το 1947, από τα 170 ξενοδοχεία της Αθήνας, μόνο τρία ήταν πολυτελείας, το *Βασιλεύς Γεώργιος* (Γεωργίου Α 3), το *Μεγάλη Βρετανία* (Πανεπιστημίου 1) και το *Ακροπόλ Παλάς* (Πατησίων 51)· άλλα πέντε ήταν Α κατηγορίας²², δύο παλαιότερα που αναβαθμίστηκαν (το *Μινέρβα*, Σταδίου 3 και το *Παλλάδιον*, Πανεπιστημίου 54) συν τρία που προστέθηκαν νέα. Τα υπόλοιπα φαίνεται ότι πράγματι δεν διέθεταν τις αναγκαίες ανέσεις και, ενώ στις αρχές του αιώνα θεωρούνταν πολυτελή (όπως το *Αγγλίας* στην Ερμού 2, το *Παλάς* στη Σταδίου, και το *Τούριστ* στην Ερμού και Βουλής), στα μέσα του 20ού αιώνα η αίγλη τους είχε πια παρέλθει.

22 Βλ. Αστέριος Γ. Τσιούταρης, *Η οικονομική κατάσταση των ξενοδοχείων προπολεμικώς και τώρα, 1939-1947 και Οδηγός ξενοδοχείων της Ελλάδος*, εκδ. Ζαλτάνος, Θεσσαλονίκη 1947 (επανεκδοση: εκδ. Προπομπός / «Αρχείο ελληνικού τουρισμού», Αθήνα 2006, σελ. 75-79).

Χάρτης 26 Τα ξενοδοχεία και πανδοχεία της πρωτεύουσας, 1910

Χωροθέτηση Ξενοδοχείων και Πανσιόν (1910)

- Ξενοδοχεία
- Πανσιόν

- Χώροι πρασίνου, Πλατείες, Αρχαιολογικοί χώροι
- Κτήρια
- Σταθμοί
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Σημαντικές οδοί

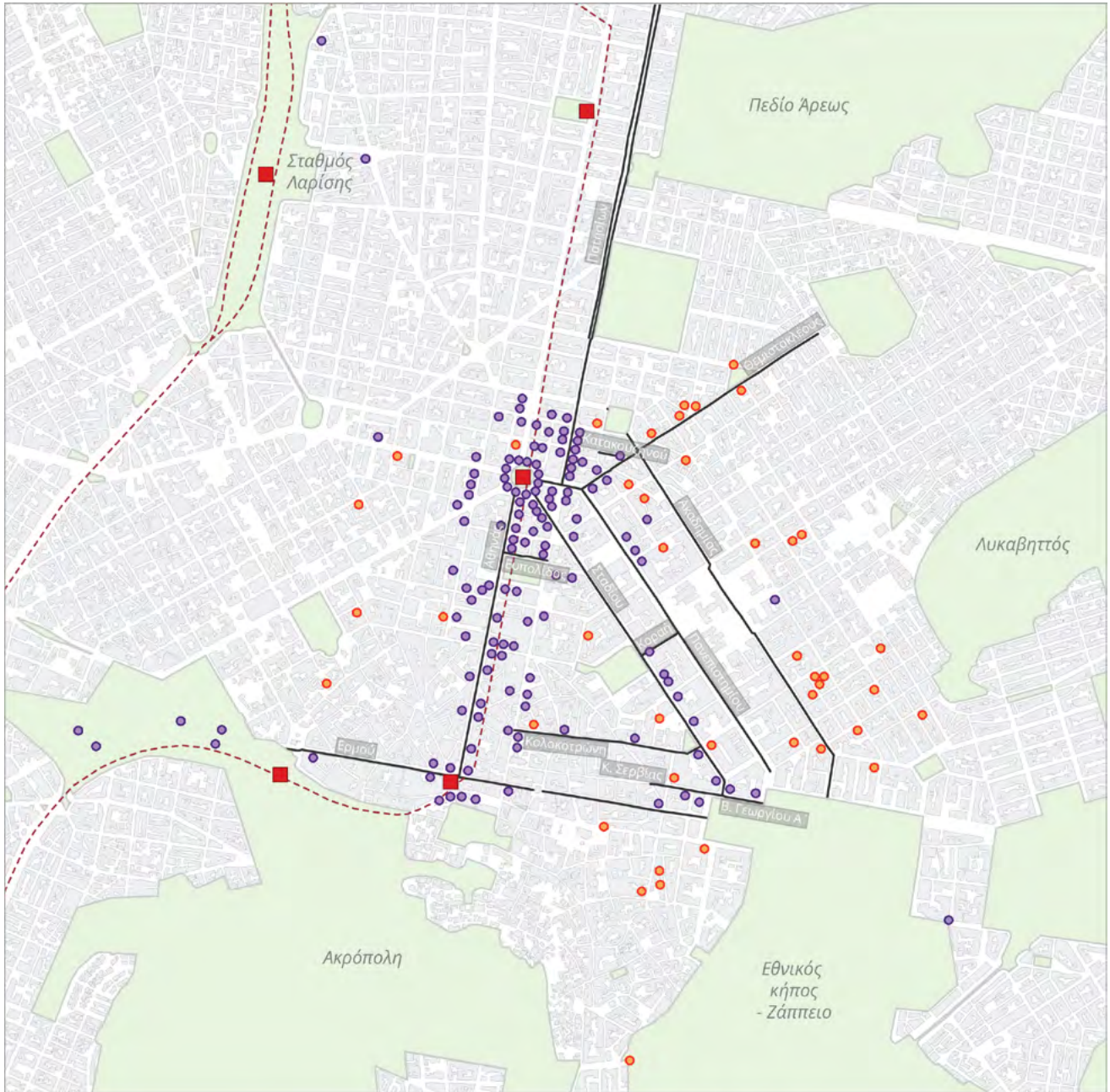

0.2 χλμ.

© Σ.Ν.Στυριέλλης (2016)

Πηγή: Οδηγός Ν. Ιγγλέση 1910.

Χάρτης 27 Τα ξενοδοχεία και πανδοχεία της πρωτεύουσας, 1920

Χωροθέτηση Ξενοδοχείων και Πανσιόν (1920)

Ξενοδοχεία

Πανσιόν

Χώροι πρασίνου, Πλατείες, Αρχαιολογικοί χώροι

Κτήρια

Σταθμοί

Σιδηροδρομικό δίκτυο

Σημαντικές οδοί

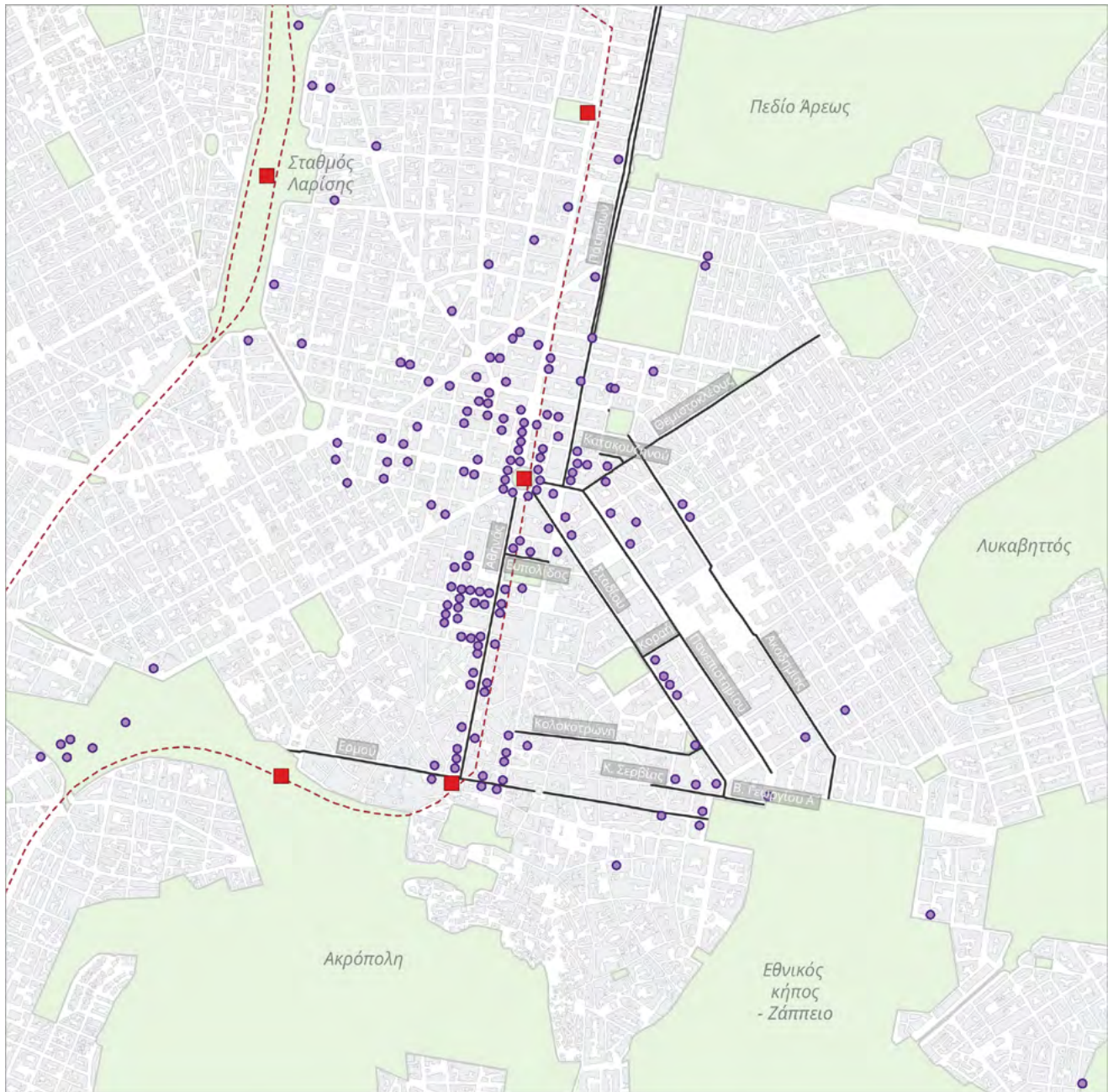
B

0.2 χλμ.

© Σ.Ν.Σπυρέλλης (2016)

Πηγή: Οδηγός Ν. Ιγγλέση 1920.

Χάρτης 28 Τα ξενοδοχεία και πανδοχεία της πρωτεύουσας, 1947

Χωροθέτηση Ξενοδοχείων (1947)

● Ξενοδοχεία

- Χώροι πρασίνου, Πλατείες, Αρχαιολογικοί χώροι
- Κτήρια
- Σταθμοί
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Σημαντικές οδοί

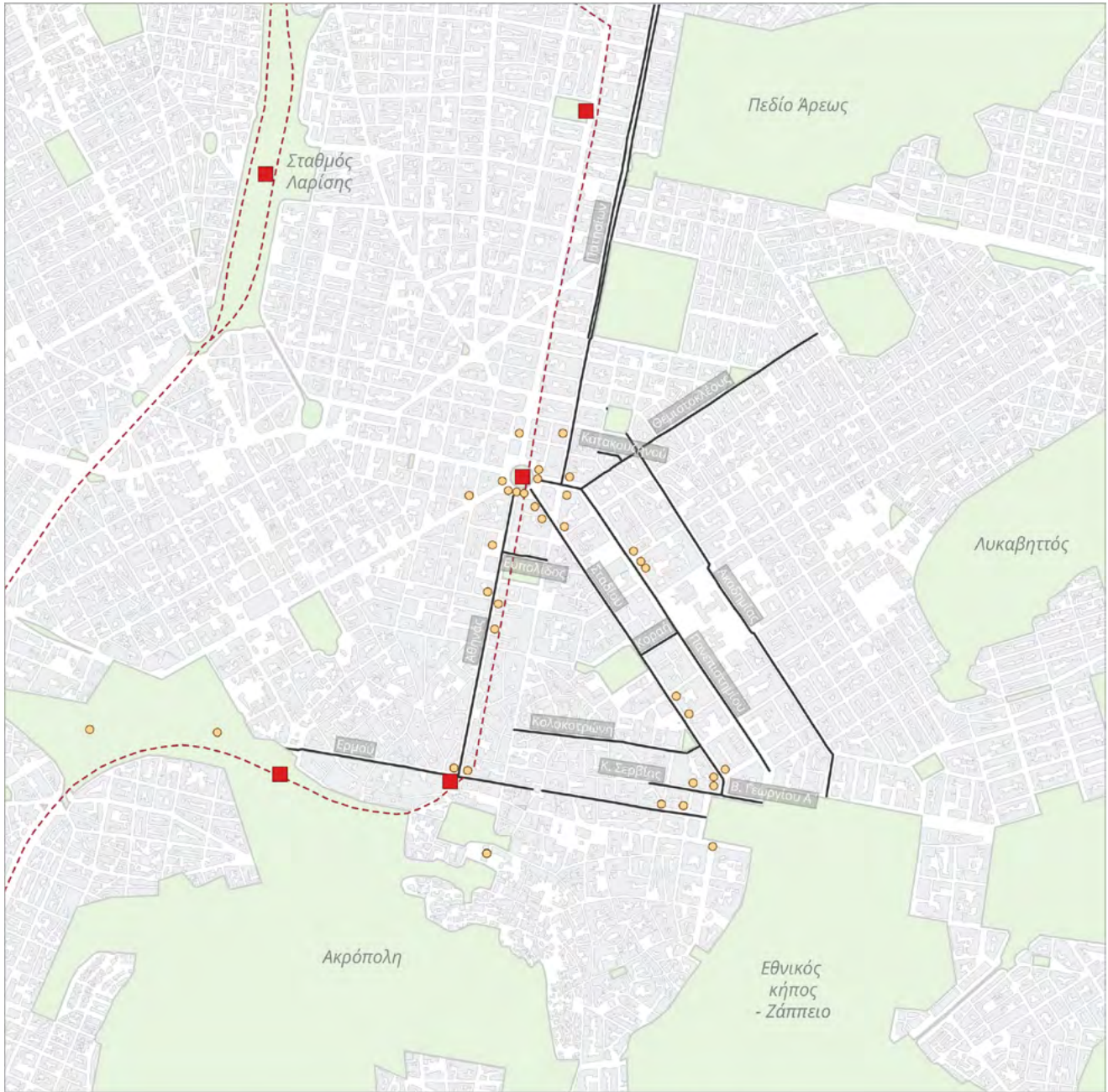

0.2 χλμ.

© Σ. Ν. Σπυριδάκης (2016)

Πηγή: Αστέριος Γ. Τσιούτσης, *Η οικονομική κατάσταση των ξενοδοχείων προπολεμικής και τώρα, 1939-1947 και Οδηγός ξενοδοχείων της Ελλάδος*, εκδ. Ζαλτάνος, Θεσσαλονίκη 1947 (επανέκδοση: εκδ. Προπομπός / «Αρχείο ελληνικού τουρισμού», Αθήνα 2006, σελ. 75-79).

Χάρτης 29 Η τέλεση γάμων σε ξενοδοχείο, 1910 - 1924

Χωροθέτηση Ξενοδοχείων που τελέστηκαν γάμοι (1910-1924)

Ξενοδοχεία

- Χώροι πρασίνου, Πλατείες, Αρχαιολογικοί χώροι
- Κτήρια
- Σταθμοί
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Σημαντικές οδοί

0.2 χλμ.

© Σ. Ν. Σπυριδάκης (2016)

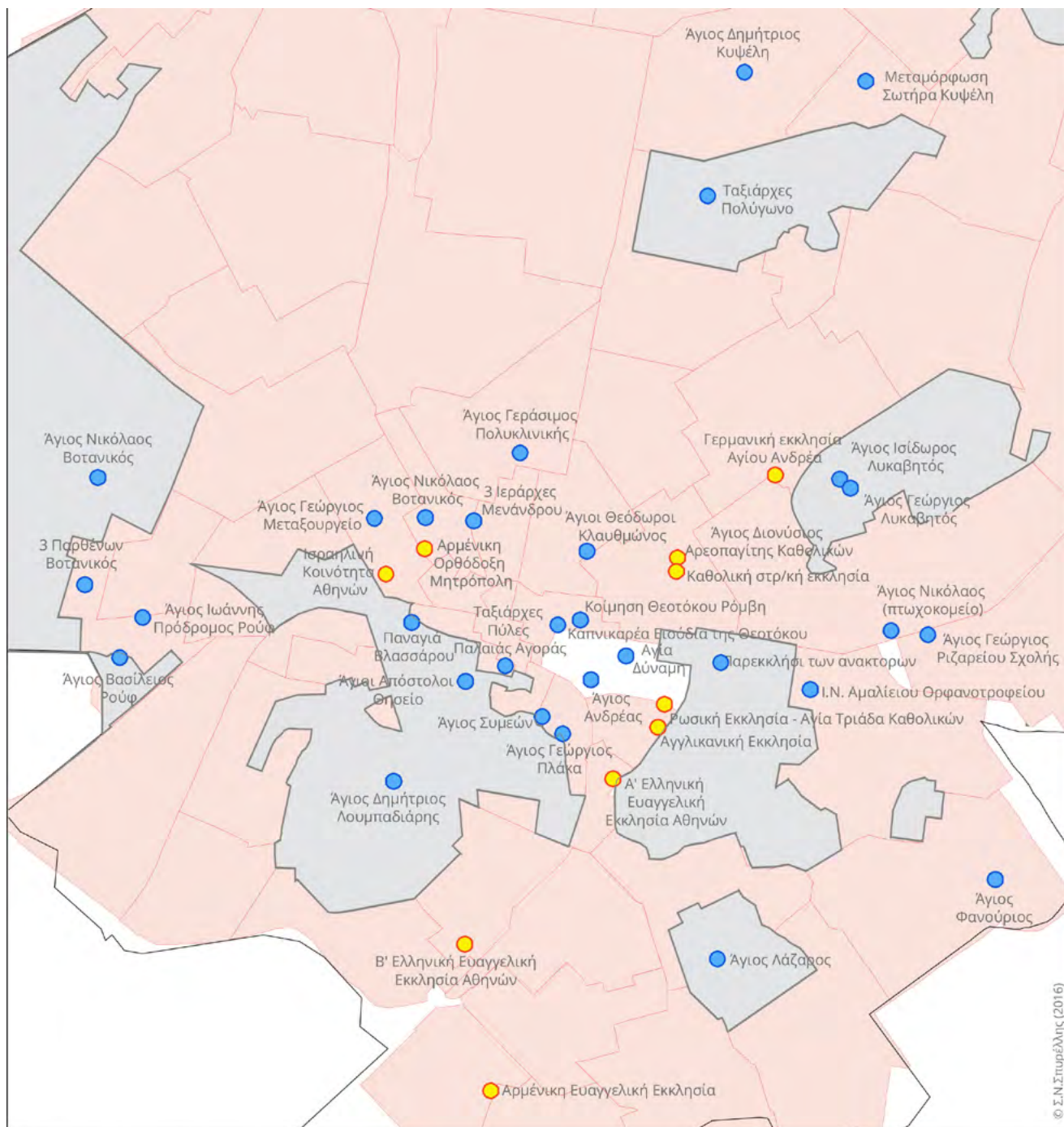
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910- 1924.

Τέλεση γάμου σε μη ενοριακούς ναούς

Όσοι και όσες, πάντως, διάλεγαν την εκκλησία για να παντρευτούν (που ήταν μόνο ένας στους τρεις στα χρόνια 1910-1925) είχαν τη δυνατότητα να κάνουν την τελετή και σε μη ενοριακό ναό, όπως ήταν και είναι δεκάδες τέτοιοι ναοί στη Αθήνα. Αυτή η πρακτική αφορούσε μια σημαντική μειοψηφία των γάμων: γύρω στο 3% την περίοδο 1910-1925 (που όμως η υποκαταγραφή των γάμων ήταν μεγάλη, όπως έχουμε ήδη πει) και γύρω στο 8% από το 1925 έως το 1960. Από τους 30 περίπου μη ενοριακούς ορθόδοξους ναούς, τρεις μόνο ναοί-παρεκκλήσια φαίνεται να κέρδιζαν τη σταθερή προτίμηση των μελλόνυμφων: οι Ταξιάρχες στο Πεδίον του Άρεως, ο Άγιος Γεώργιος στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή στην οδό Βασιλίσσης Σοφίας στο Κολωνάκι και ο Άγιος Νικόλαος Πτωχοκομείου, επίσης στο Κολωνάκι, που ήταν πρώτος στις προτιμήσεις. Οι υπόλοιποι εμφανίζονται σποραδικά ή με μικρή συχνότητα στη διάρκεια των πενήντα χρόνων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και όταν επιλέγονταν παρεκκλήσια, αυτά ήταν στο κέντρο της πόλης ή στην Κυψέλη, που είχε αρχίσει να αναδύεται ως η άλλη «καλή» συνοικία της πρωτεύουσας ήδη από τη δεκαετία του 1930. Ο μοναδικός γάμος που τελέστηκε στο παρεκκλήσι του Αγίου Ανδρέα ήταν τον Ιούλιο του 1917 ανάμεσα στον 20άχρονο διδάκτορα της Νομικής Παύλο Αλεξ. Καλλιγά με την οικοδέσποινα Ερατώ Αλεξ. Κοντόσταυλου: ο πολιτικός Νικόλαος Π. Καλογερόπουλος και τέως πρωθυπουργός ήταν μάρτυρας σ' αυτόν τον γάμο που ένωσε δυο μεγάλες πολιτικές οικογένειες.

Εκτός όμως αυτών των μη ενοριακών ορθόδοξων ναών υπήρχαν άλλοι δέκα που επιλέγονταν κυρίως από τους ξένους κατοίκους της πρωτεύουσας, προφανώς για λόγους θρησκευτικού δόγματος. Στη Ρώσικη εκκλησία του Αγίου Νικόδημου παντρεύτηκε το 1924 ο 31 ετών γεννημένος στο Βουκουρέστι μουσικός με μια 22άχρονη Ρωσίδα από τη Σεβαστούπολη. Και ένας 28άχρονος Αθηναίος «βαφεύς» παντρεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1913 μια 23άχρονη Γαλλίδα στον Άγιο Διονύσιο των Καθολικών.

Χάρτης 30 Οι μη ενοριακοί ναοί της πρωτεύουσας

Χωροθέτηση μη ενοριακών ναών στον δήμο Αθηναίων

● Ορθόδοξοι

● Άλλα δόγματα και ξένοι

□ Όρια δήμου Αθηναίων

□ Όρια ενοριών

□ Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι

0.5 χλμ.

Πηγή: Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012, έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012, σελ 400-419

Πίνακας 55 Κατανομή των γάμων που τελέστηκαν σε μη ενοριακούς ναούς 1910-1960

ΓΑΜΟΙ ΣΕ ΜΗ ΕΝΟΡΙΑΚΟΥΣ ΝΑΟΥΣ	ΑΠΟΛΥΤΕΣ ΤΙΜΕΣ			ΠΟΣΟΣΤΑ		
	1910-24	1925-40	1941-60	1910-24	1925-40	1941-60
ΝΑΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ						
ΤΡΙΩΝ ΠΑΡΘΕΝΩΝ ΒΟΤΑΝΙΚΟΣ		4			1,5	
ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ	1			1,0		
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΑΚΑ		3			1,1	
ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΨΕΛΗ		1			0,4	
ΑΓ. ΛΑΖΑΡΟΣ		2			0,7	
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΟΤΑΝΙΚΟΣ	3			3,1		
ΑΓ. ΣΥΜΕΩΝ						
ΑΓ. ΦΑΝΟΥΡΙΟΣ	3	1		3,1	0,4	
ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΡΟΜΒΗ	2	8		2,1	2,9	
ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΥΨΕΛΗ		2			0,7	
ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΛΑΣΣΑΡΟΥ		4			1,5	
ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ			1			0,2
ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΡΟΥΦ			1			0,2
ΑΓ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΟΥΛΚΑΙΝΙΚΗΣ			1			0,2
ΑΓ. ΔΥΝΑΜΗ			1			0,2
ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΡΟΥΦ			1			0,2

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ (ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ)	2		1	2,1		0,2
ΑΓ. ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ ΔΗΜ. ΒΡΕΦΟΚΟΜΕΙΟΥ			2			0,4
ΑΓ. ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΛΥΚΑΒΗΤΟΣ			2			0,4
ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΡΟΥΦ			2			0,4
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΥΚΑΒΗΤΟΣ	2	1	3	2,1	0,4	0,5
ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΠΥΛΕΣ ΠΑΛΛΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ		9	8		3,3	1,4
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΤΑΣΟΥΡΓΕΙΟ		6	9		2,2	1,6
ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΠΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΑΡΕΩΣ-ΠΟΛΥΓΩΝΟ	23	59	10	24,0	21,6	1,8
ΚΑΠΝΙΚΑΡΕΑ ΕΙΣΟΔΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ	6	5	12	6,3	1,8	2,1
ΙΝ ΑΜΑΛΙΕΙΟΥ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟΥ (ΑΓ. ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ)		3	13		1,1	2,3
ΑΓ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΘΗΣΕΙΟ		7	17		2,6	3,0
ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΙ ΚΛΑΥΘΜΩΝΟΣ		6	24		2,2	4,3
ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΟΥΜΠΑΔΙΑΡΗΣ	31	6	27	32,3	2,2	4,8
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΙΖΑΡΕΙΟΥ ΣΧΟΛΗΣ	4	29	63	4,2	10,6	11,2
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΠΤΩΧΟΚΟΜΕΙΟ)	7	18	135	7,3	6,6	24,0

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΠΤΩΧΟΚΟΜΕΙΟ)	7	18	135	7,3	6,6	24,0
ΑΓΓΛΙΚΑΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ	1		2	1,0		0,4
Β ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΘΗΝΩΝ		4	3		1,5	0,5
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ			3			0,5
ΑΡΜΕΝΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΔΟΥΡΓΟΥΤΙ		3	4		1,1	0,7
Α ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΘΗΝΩΝ	1	2	9	1,0	0,7	1,6
ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ			11			2,0
ΑΡΜΕΝΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ		3	14		1,1	2,5
ΡΩΣΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ – ΑΓ. ΤΡΙΑΔΑ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ	2	6	17	2,1	2,2	3,0
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΘΗΝΩΝ		10	33		3,7	5,9
ΑΓ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΤΗΣ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ	8	71	134	8,3	26,0	23,8
ΣΥΝΟΛΟ	96	273	563	100	100	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων, 1910-1960.

Πίνακας 56 Ναοί άλλων δογμάτων πλην των ορθόδοξων, στην Αθήνα το 1930		
ΑΛΛΑ ΔΟΓΜΑΤΑ	ΝΑΟΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
ΑΡΜΕΝΙΩΝ	ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	ΚΡΙΕΖΗ 10
ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΟΜΕΝΩΝ	ΑΓΓΛΙΚΑΝΙΚΟΣ (ΑΓ. ΠΑΥΛΟΣ)	ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ ΤΕΡΜΑ
	ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΟΣ	ΛΕΩΦ ΑΜΑΛΙΑΣ-ΛΥΣΙΚΡΑΤΟΥΣ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΩΝ	ΡΑΒΙΝΟΣ ΑΘΗΝΩΝ (ΙΩΣΗΦ ΤΖΑΒΕΤ)	ΚΟΛΟΚΥΝΘΟΥΣ 46
	ΣΥΝΑΓΩΓΑΙ	ΜΕΛΙΔΩΝΗ 2
		ΜΕΛΙΔΩΝΗ 8
ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ	ΑΓ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ	ΛΕΩΦ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 9-ΟΜΗΡΟΥ
	ΙΕΡΑΣ ΚΑΡΔΙΑΣ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ	ΤΕΡΜΑ ΑΚΑΚΙΩΝ
	ΣΩΤΗΡΟΣ	ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΔΑ 28
	ΤΑΓΜΑ ΙΗΣΟΥΪΤΩΝ	ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΔΑ 29
ΡΩΣΩΝ	ΑΓ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ-ΚΗΠΟΥ

Πηγή: Ν. Ιγγλέσις, *Οδηγός της Ελλάδος*, 1930.

3.6 Πρώτοι και επαναληπτικοί γάμοι

Τόσο στην περίοδο πριν από την άφιξη των προσφύγων όσο και αργότερα, οι επαναληπτικοί γάμοι δεν ξεπερνούσαν το 10%. Ήταν όμως σχεδόν εξίσου συχνοί για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες! Στις απογραφές πληθυσμού φαίνεται η ύπαρξη ενός σημαντικού ποσοστού χηρών γυναικών, σε αντίθεση με τους χήρους που ήταν πολύ λίγοι. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι άνδρες είτε ξαναπαντρεύονταν πολύ σύντομα μετά τη χηρεία είτε ζούσαν λιγότερο από τις γυναίκες. Σε εθνικό επίπεδο διαπιστώνεται αισθητή

διαφοροποίηση στις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β Παγκόσμιο πόλεμο. Οι χήροι άνδρες που ξαναπαντρεύονταν προπολεμικά πλησίαζαν το 10% των γάμων, ενώ μεταπολεμικά έφταναν μόλις το 3%. Επιπλέον, μετά τον Πόλεμο αυξήθηκε σταδιακά το ποσοστό των διαζευγμένων που ξαναπαντρεύονταν. Την ίδια τάση διαπιστώνουμε κατά τη μεταπολεμική περίοδο και για τις χήρες και διαζευγμένες γυναίκες, που προπολεμικά ξαναπαντρεύονταν πιο σπάνια από τους άνδρες.

Πίνακας 57 Σειρά γάμου, Δ. Αθηναίων, 1910-1960

ΣΕΙΡΑ ΓΑΜΟΥ	1910-1924		1925-1960	
	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ
1	89%	87%	89%	91%
2	7%	9%	10%	9%
3	0%	0%	1%	0%
ΑΓΝΩΣΤΟ	4%	4%	0%	0%
ΣΥΝΟΛΟ	100%	100%	100%	100%

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στα χρόνια 1910-1924 υπήρξαν, σύμφωνα με τις ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων, 312 χήρες που παντρεύτηκαν εκ νέου με συζύγους σε πρώτο γάμο, περισσότερες δηλαδή από τους χήρους που παντρεύτηκαν γυναίκες σε πρώτο γάμο! Στην 35ετία 1925-1960 υπήρξαν σχεδόν τόσες χήρες που παντρεύτηκαν συζύγους σε πρώτο γάμο (6,8% των συνολικών γάμων), όσοι χήροι παντρεύτηκαν γυναίκες σε πρώτο γάμο (8,1% των γάμων)! Φαίνεται ότι στην πρωτεύουσα οι παραδοσιακές δημογραφικές συμπεριφορές σε θέματα που αφορούσαν την επιλογή συζύγου διαφοροποιούνταν.

Πίνακας 58 Ποσοστιαία κατανομή των γάμων στην Ελλάδα, σύμφωνα με την προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση του γαμπρού, 1926-1958

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ ΚΑΤΑ ΠΡΟΤΕΡΑΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΝ ΤΟΥ ΓΑΜΒΡΟΥ 1926-28, 1936-38, 1956-58

ΕΤΗ		ΠΡΟΤΕΡΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ			
		ΑΓΑΜΟΙ	ΧΗΡΟΙ	ΔΙΑΖΕΥΤΜΕΝΟΙ	ΜΗ ΔΗΛΩΣΑΝΤΕΣ
1926	100,0	91,1	8,5	0,4	-
1927	100,0	90,7	8,7	0,6	-
1928	100,0	90,4	8,9	0,7	-
1936	100,0	89,1	9,6	1,3	-
1937	100,0	89,1	9,3	1,6	-
1938	100,0	89,1	9,2	1,7	-
1956	100,0	93,9	3,4	2,6	0,1
1957	100,0	94,2	3	2,5	0,3
1958	100,0	94,1	3,1	2,4	0,4

Πηγή: Φυσική κίνησις του πληθυσμού της Ελλάδος κατά το έτος 1958.

Πίνακας 59 Ποσοστιαία κατανομή των γάμων στην Ελλάδα σύμφωνα με την προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση της νύφης, 1926-1958

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ ΚΑΤΑ ΠΡΟΤΕΡΑΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΝ ΤΗΣ ΝΥΜΦΗΣ 1926-28, 1936-38, 1956-58

ΕΤΗ		ΠΡΟΤΕΡΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ			
		ΑΓΑΜΟΙ	ΧΗΡΑΙ	ΔΙΕΖΕΥΤΜΕΝΑΙ	ΜΗ ΔΗΛΩΣΑΣΑΙ
1926	100,0	94,2	5,4	0,4	-
1927	100,0	94,2	5,3	0,5	-
1928	100,0	94,2	5,3	0,5	-
1936	100,0	93,1	5,6	1,3	-
1937	100,0	93,3	5,3	1,4	-
1938	100,0	93,4	5,2	1,4	-
1956	100,0	95,9	2,0	2,0	0,1
1957	100,0	96,3	1,7	1,8	0,2
1958	100,0	96,4	1,6	1,8	0,2

Πηγή: Φυσική κινήσεις του πληθυσμού της Ελλάδος κατά το έτος 1958.

Πίνακας 60 Σειρά γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1910-1960

► 1910-1924: Απόλυτοι αριθμοί για το σύνολο των καταγεγραμμένων γάμων στο Ληξιαρχείο

	ΓΥΝΑΙΚΑ				
ΑΝΤΡΑΣ	1ος	2ος	3ος	ΑΓΝΩΣΤΟ	ΣΥΝΟΛΟ
1ος	3.546	312	3	1	3.862
2ος	215	79	0	0	294
3ος	11	5	0	0	16
ΑΓΝΩΣΤΟ	0	0	0	180	180
ΣΥΝΟΛΟ	3.772	396	3	181	4.352

► 1925-1960: Απόλυτοι αριθμοί για το δείγμα των γάμων που αποδελτιώθηκε

	ΓΥΝΑΙΚΑ				
ΑΝΔΡΑΣ	1ος	2ος	3ος	ΑΓΝΩΣΤΟ	ΣΥΝΟΛΟ
1ος	14.490	1.194	38	7	15.729
2ος	1.430	334	9	1	1.774
3ος	70	23	0	0	93
ΑΓΝΩΣΤΟ	1	0	0	7	8
ΣΥΝΟΛΟ	15.991	1.551	47	15	17.604

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

3.7 Διαζύγια / διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων

Στην ορθόδοξη εκκλησία ο γάμος είναι μόνο ιδανικά αδιάλυτος και η εκκλησία πάντα επέτρεπε, υπό όρους, το διαζύγιο, σε αντίθεση με την απαγόρευση που επέβαλλε η ρωμαιοκαθολική. Ήδη από την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ορθόδοξη εκκλησία ήταν αρκετά εύκαμπτη στο ζήτημα αυτό, στην προσπάθειά της να διατηρήσει τον έλεγχο των κατά τόπους χριστιανικών κοινοτήτων, προσαρμοζόμενη στις τοπικές ακόμη και συγκυριακές ανάγκες αυτών των κοινοτήτων²³.

Το θεσμικό καθεστώς²⁴ βάσει του οποίου ρυθμιζόταν η διάλυση των γάμων στη χώρα μας παρέμεινε αναλλοίωτο από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι το 1983. Με την εισαγωγή της πολιτικής δικονομίας του Μάουρερ το 1834, μόνα αρμόδια για τη διάλυση ενός γάμου είναι τα πολιτικά δικαστήρια. Το 1920 ψηφίστηκε ο νόμος 2228 (που θα ισχύσει μέχρι την εισαγωγή του αστικού κώδικα του 1940) που απαγόρευσε το συναινετικό διαζύγιο, απαίτησε δικαστική απόφαση για τη διεξαγωγή του, καθόρισε με ακρίβεια τους λόγους διαζυγίου και θέσπισε έναν γενικό λόγο, τον ισχυρό κλονισμό του γάμου από υπαιτιότητα του συζύγου που δεν ζητάει το διαζύγιο. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που ακολούθησαν απέτυχαν σχεδόν όλες, υπό την πίεση της εκκλησίας, και το συναινετικό διαζύγιο θα αποκλείεται μέχρι τη δεκαετία του 1980.

Το θέμα των διαζυγίων έχει απασχολήσει πολύ λίγο την ελληνική ιστοριογραφία²⁵ και, εκτός των νομικών²⁶, έχει γίνει αντικείμενο μελέτης από δημογράφους²⁷, ανθρωπολόγους και κοινωνιολόγους για τη μεταπολεμική περίοδο και κυρίως για τα τέλη του 20ού αιώνα. Στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται μια νέα ερευνητική παραγωγή²⁸ που προσπαθεί να απαντήσει σε ζητήματα όπως αυτό της βαρύτητας των θρησκευτικών θεσμών και των οικογενειακών παραδόσεων στην ατομική απόφαση για διαζύγιο, μελετώντας τη γεωγραφική κατανομή των διαζυγίων στην Ευρώπη.

23 Βλ. Παναγιώτης Σαβοριανάκης, ό.π., σελ. 61.

24 Για αναλυτική παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου μέχρι το 1983 και για τα διαζύγια στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλ. Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», ό.π. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.717> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

25 Βλ. Μαρία Σταματογιαννοπούλου, «Μακράν κοίτης και τραπέζης. Οι συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900», περ. *Μνήμων*, τόμ. 16 (1994), σελ. 107-138. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.562> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Οικογένεια και γαμήλιες πρακτικές στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Η Κως στο 18ο και 19ο αιώνα», ό.π.

26 Ενδεικτικά μόνο βλ. Κώστας Ε. Μπέης, *Διαφορές που υπάρχουν στην ειδική διαδικασία των γαμικών διαφορών*, ΠολΔ 592. <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=4&mid=1096&mnu=1&id=9087> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

27 Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», ό.π.

28 Βλ. το αφιέρωμα του *Journal of Family History*, τόμ. 36/2 (Απρίλιος 2011).

Η αντοχή των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του 1970 ήταν πολύ μεγάλη και ο αδρός δείκτης διαζυγίων παρέμενε σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα μέχρι το 1979-1980: λιγότερα από 5 διαζύγια επί 10.000 κατοίκων²⁹.

Το ζήτημα της λύσης των γάμων που τελέστηκαν στον Δήμο Αθηναίων είναι δύσκολο να διερευνηθεί, καθώς η έλλειψη δημοσιευμένων στατιστικών στοιχείων μέχρι το 1926 –οπότε άρχισε να εκδίδεται η *Στατιστική της Δικαιοσύνης*– θα απαιτούσε τον εντοπισμό των διάφορων δημοτικών εγγράφων όπου καταγράφονταν οι δικαστικές αποφάσεις, οι οποίες, δυστυχώς, δεν σημειώνονταν αναγκαστικά στο περιθώριο της ληξιαρχικής πράξης γάμου ή της οικογενειακής μερίδας του Δημοτολογίου. Επιπλέον, η Στατιστική Υπηρεσία θα αρχίσει να δημοσιεύει τα επιμέρους δεδομένα που αφορούσαν τη λύση των γάμων μόνο από το 1962 και έπειτα. Ελλείψει λοιπόν συγκροτημένων σειρών θα παρουσιάσουμε μια ποικιλία πηγών που εντοπίσαμε προσπαθώντας να μελετήσουμε το ζήτημα αυτό.

Η μοναδική πηγή για τα διαζύγια της δεκαετίας του 1910 παραμένει η μελέτη του Τρύφωνα Ανδριανάκου, που αφορά την περίοδο 1912-1923.

Στο Ληξιαρχείο εντοπίσαμε και αποδελτιώσαμε έναν τόμο του έτους 1926, ο οποίος περιλαμβάνει τις δικαστικές αποφάσεις εκείνης της χρονιάς. Πιο συγκεκριμένα, περιλαμβάνει 166 διαζύγια που στην πλειονότητά τους δηλώθηκαν από δικηγόρους. Ο μέσος όρος διάρκειας των 166 αυτών γάμων ήταν δέκα χρόνια: μόλις έντεκα μήνες η μικρότερη διάρκεια (και η αμέσως επόμενη 14 μήνες) και είκοσι εννέα χρόνια η μεγαλύτερη (η αμέσως προηγούμενη 24 χρόνια).

Στο Δημοτολόγιο του Δήμου φαίνονται μόνο 2.083 διαζύγια για την περίοδο 1925-1960: μόλις είκοσι δύο για τη μισή δεκαετία του 1920, 122 για τη δεκαετία του 1930, 390 για τη δεκαετία του 1940, 1.308 για όλη τη δεκαετία του 1950 και 241 μόνο για τη χρονιά του 1960! Μπορεί να είναι λίγα καταχωρισμένα αλλά η τάση είναι ενδεικτική της ανόδου.

Πάντως 104 διαζύγια που αφορούν γάμους της περιόδου 1931-1960 δηλώθηκαν στο Ληξιαρχείο μόλις το διάστημα 2004-2013, ενώ οι αποφάσεις είχαν εκδοθεί αρκετές δεκαετίες πριν!

29 Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», ό.π.

Η *Στατιστική της Δικαιοσύνης*, που άρχισε να εκδίδεται μετά το 1926 δημοσιεύει τις αποφάσεις που αφορούν τα διαζύγια ανά πρωτοδικείο. Η περιφέρεια του Πρωτοδικείου Αθηνών ξεπερνάει βεβαίως τα όρια του Δήμου Αθηναίων και αναφέρεται στο μεγαλύτερο μέρος της περιφέρειας της πρωτεύουσας (εκτός από τον Πειραιά και τη Νίκαια, καθώς και τα νησιά Κύθηρα, Σαλαμίνα, Πόρο, Αίγινα και Σπέτσες) και γι' αυτό το λόγο το ποσοστό των διαζυγίων που προκύπτει στον πίνακα με βάση τον πληθυσμό του Δήμου φαίνεται τόσο μεγάλο! Προφανώς είναι μικρότερο, και παρόλο που δεν αφορά μόνο την Αθήνα, η παράθεση του πλήθους των δικαστικών αποφάσεων δείχνει καθαρά την αυξητική τάση του φαινομένου. Στη δεκαετία του 1950 στην Ελλάδα αντιστοιχούν πλέον 4 διαζύγια σε 100 γάμους ετησίως, ενώ στη δεκαετία του 1960 αντιστοιχούν 5 διαζύγια σε 100 γάμους και το ποσοστό βαίνει συνεχώς αυξανόμενο τις επόμενες δεκαετίες.

Από τα στοιχεία της *Στατιστικής της Δικαιοσύνης* των ετών 1926-1960, φαίνεται ότι το διαζύγιο ήταν καθαρά αστικό φαινόμενο: το 1960, περίπου δέκα επτά από τους 100 γάμους κατέληξαν σε διαζύγιο, αλλά στην υπόλοιπη χώρα αυτό συνέβη για τέσσερις μόνο! Δεν γνωρίζουμε τη μέση διάρκεια των γάμων που λύθηκαν, εκτός αυτής του έτους 1926, που είδαμε ότι αντιστοιχούσε στα δέκα έτη. Η διάρκεια σε τρέχοντα έτη του λυθέντος γάμου κατά το διαζύγιο δημοσιεύεται στην Ελλάδα από το 1962. Το 1981 το ποσοστό των γάμων που κατέληξε σε διαζύγιο σε όλη τη χώρα ήταν 10% και ένα στα τρία διαζύγια αφορούσε γάμο διάρκειας άνω των δέκα ετών³⁰.

30 Το 1981 εκδόθηκαν στην Ελλάδα 6.349 διαζύγια (στους 61.612 γάμους που τελέστηκαν το ίδιο έτος), φτάνοντας το ποσοστό 10% και 1 στα 3 αφορούσαν γάμους διάρκειας άνω των 10 ετών. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1982*, Αθήναι, σελ. 43 και 145 URL : <http://goo.gl/3Ql7v8> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Πίνακας 61 Γάμοι και διαζύγια στον Δήμο Αθηναίων,
1912-1923

ΕΤΟΣ	ΓΑΜΟΙ	ΔΙΑΖΥΓΙΑ	ΔΙΑΖΥΓΙΑ ΕΠΙ ΤΟΙΣ % ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ
1912	1.363	78	5,72
1913	1.223	18	1,47
1914	2.122	89	4,18
1915	1.783	127	7,12
1916	1.589	109	6,86
1917	1.738	106	6,09
1918	1.576	107	6,79
1919	2.726	177	6,49
1920	2.882	254	8,81
1921	2.713	194	7,13
1922	3.009	294	9,77
1923	4.043	257	6,35
ΣΥΝΟΛΟ	26.767	1.810	6,76

Πηγή: Τρύφων Ανδριανάκος, *Μαιευτική και Γυναικολογία*, σελ. 165.

Πίνακας 62 Διαζύγια στον Δήμο Αθηναίων και στην Ελλάδα, 1926-1960

ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ				ΕΛΛΑΔΑ
ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΙΑΖΥΓΙΩΝ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕ ΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ	% ΔΙΑΖΥΓΙΩΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ	% ΔΙΑΖΥΓΙΩΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ
1926	2.594	347	13,4	2,8
1927	2.458	281	11,4	2,2
1928	2.477	313	12,6	2,8
1929	3.415	434	12,7	2,8
1930	3.601	319	8,9	2,7
1931	3.893	359	9,2	2,7
1932	3.012	345	11,5	2,9
1933	3.903	345	8,8	2,6
1934	4.005	386	9,6	2,9
1935	4.617	324	7,0	2,7
1936	3.810	513	13,5	4,2
1937	5.316	546	10,3	3,7
1958	7.653	1.332	17,4	3,8
1959	7.777	1.014	13,0	3,1
1960	7.032	1.168	16,6	4,2

Πηγή: Στατιστική της Δικαιοσύνης των αντίστοιχων ετών.

3.8 Επιλογή συζύγου: ηλικία και τόπος καταγωγής

Καταρχάς, ας σημειωθεί ότι η ηλικία ήταν μέγεθος πολύ σχετικό³¹ για την ελληνική κοινωνία, τουλάχιστον μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο: η ηλικία δηλωνόταν και δεν πιστοποιούνταν, αφού δεν υπήρχε γενικευμένο δελτίο ταυτότητας, και η ακρίβεια δεν μπορούσε να ελεγχθεί. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Γεωργίου Σιάμπου σχετικά με την τάση των γυναικών «προς δήλωσιν μικροτέρας ηλικίας, αλλά με ελάττωσιν της προτιμήσεως προς τας μικροτέρας στρογγυλού αριθμού ηλικίας» και ότι «η ανακρίβεια δηλώσεως ηλικιών ήτο μεγαλυτέρα εις την κατανομήν των θηλέων», που παρατηρήθηκε τουλάχιστον στις απογραφές του 1920 και 1928³². Ωστόσο, σύμφωνα με στατιστικό τεστ³³ που έγινε στις δηλωθείσες ηλικίες των ληξιαρχικών πράξεων γάμου που αποδελτιώθηκαν για τη μελέτη, ο μέσος αριθμός των ηλικιών που δηλώθηκαν σε έτος πολλαπλάσιο του 5 (δηλαδή μετά από στρογγυλοποίηση) δεν είναι στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερος από όσες φορές δηλώθηκε ηλικία που δεν είναι πολλαπλάσιο του 5 (δηλαδή όσων δεν έκαναν στρογγυλοποίηση). Συνεπώς, η υπόθεση της στρογγυλοποίησης των ηλικιών των γυναικών δεν υποστηρίζεται από τα δεδομένα του Ληξιαρχείου Αθηνών.

Ο γάμος σε νεανική ηλικία, δηλαδή κάτω από είκοσι χρονών, δεν αντιπροσωπεύει παρά 1%. Σε όλη τη διάρκεια των πενήντα χρόνων, οι μισές τουλάχιστον γυναίκες έχουν ήδη παντρευτεί πριν γίνουν είκοσι πέντε χρονών (αλλά μετά τα 20), ενώ οι άνδρες για να φτάσουν το αντίστοιχο ποσοστό έπρεπε να ξεπεράσουν τα τριάντα τους χρόνια. Επιπλέον, υπάρχει ένα 15% των ανδρών, ηλικίας 35-39 ετών που το διάστημα 1910-1925 παντρεύτηκε με γυναίκες μικρότερες των είκοσι εννέα ετών, γεγονός που συμβάλλει στη μεγάλη διαφορά ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο. Το αντίστοιχο ποσοστό μειώθηκε στο 11,4% την περίοδο 1925-1960 και έτσι μειώθηκε και η διαφορά ηλικίας. Η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στα δυο φύλα ήταν λοιπόν μεγαλύτερη την περίοδο 1910-1925, ξεπερνώντας τα οκτώ χρόνια για τον πρώτο γάμο· στη συνέχεια όμως μειώθηκε, χωρίς ωστόσο να πέσει κάτω από τα 6,5 χρόνια. Τη μεγάλη αυτή διαφορά από τη μια χρονική στιγμή στην άλλη αιτιολογεί το επάγγελμα των γαμπρών της πρώτης περιόδου – πολλοί ήταν στρατιωτικοί, που παντρεύονταν σε μεγαλύτερη ηλικία, είτε λόγω των συνεχών μετακινήσεων που τους απέτρεπαν από τη δημιουργία οικογένειας είτε επειδή στόχευαν πρωτίστως να ανέβουν στην ιεραρχία και ύστερα να αποκτήσουν οικογένεια. Κατόπιν η διακύμανση της μέσης ηλικίας κατά τον πρώτο

31 Βλ. Eugenia Bournova & Maurice Garden, «Compter les Crétois ou avoir vingt ans en Crète en 1900», στο *Louvrier, l'Espagne, la Bourgogne et la vie provinciale. Parcours d'un historien. Mélanges offerts à Pierre Ponsot*, PUL-Casa de Velazquez, Μαδρίτη 1995, σελ. 389-404.

32 Γεώργιος Σιάμπος, ό.π., σελ. 69.

33 Το τεστ έγινε από τον στατιστικό, καθηγητή στο Τ.Ο.Ε/ ΕΚΠΑ Πάνη Μπασιάκο, τον οποίο και ευχαριστώ.

γάμο από τις παραμονές του Πολέμου έως το 1960 οφείλεται μάλλον στην εμπόλεμη κατάσταση που εξανάγκαζε τη μετάθεση της ημερομηνίας του γάμου. Ο Β Παγκόσμιος πόλεμος αύξησε σχεδόν κατά ένα χρόνο τη μέση ηλικία στον πρώτο γάμο και ο Εμφύλιος που ακολούθησε κατά ακόμα έναν. Συνολικά, άνδρες και γυναίκες στην Αθήνα του 1960 παντρεύονταν δύο χρόνια μεγαλύτεροι/-ες σε σχέση με την προπολεμική περίοδο

Η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους συζύγους στον δεύτερο γάμο πλησίαζε τη δεκαετία κατά την πρώτη περίοδο, αλλά κατόπιν κυμάνθηκε από 3,5 έως 5,5 χρόνια. Ο τρίτος γάμος ήταν πολύ πιο σπάνιος και η μέση διαφορά ηλικίας είχε ευρύ φάσμα, λόγω και του μικρού δείγματος που διαθέτουμε.

Πίνακας 63 Διαφορά ηλικίας μεταξύ των δύο συζύγων κατά τον πρώτο γάμο, 1910-1960

► 1910-1924: Απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά για το σύνολο των καταγεγραμμένων γάμων στο Ληξιαρχείο

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ						ΣΥΝΟΛΟ	%
	-20	20-24	25-29	30-34	35-39	40+		
-20	15	4	0	0	0	0	19	1
20-24	126	215	19	3	0	0	363	10
25-29	154	572	225	16	4	0	971	28
30-34	87	464	301	59	9	1	921	26
35-39	22	238	254	79	24	5	622	18
40+	6	92	225	153	90	50	616	18
ΣΥΝΟΛΟ	410	1.585	1.024	310	127	56	3.512	100
%	12	45	29	9	4	2	100	

► 1925-1960: Απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά για το δείγμα των γάμων που αποδελτιώθηκε

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ						ΣΥΝΟΛΟ	%
	-20	20-24	25-29	30-34	35-39	40+		
-20	59	14	0	0	0	0	73	1
20-24	495	1.056	173	16	2	1	1.743	12
25-29	451	2.421	1.294	141	22	4	4.333	30
30-34	196	1.595	1.629	432	63	6	3.921	27
35-39	54	587	1.006	493	146	19	2.305	16
40+	16	194	561	624	419	264	2.078	14
ΣΥΝΟΛΟ	1.271	5.867	4.663	1.706	652	294	14.453	100
%	9	41	32	12	5	2	100	

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου.

Οι διαφορές αυτές είχαν πιο έντονο χαρακτήρα στον αστικό χώρο και μάλιστα στην πρωτεύουσα, την εμπόλεμη δεκαετία του 1940. Την τριετία 1936-1938 η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο στην Ελλάδα ήταν για τον άνδρα 28,4 και για την γυναίκα 23,9, έναντι 31 και 24,5 αντιστοίχως στην Αθήνα. Όταν όμως στην πρωτεύουσα τη δεκαετία του 1950 οι άνδρες παντρεύονταν κατά μέσο όρο στα 33,3 χρόνια, στην Ελλάδα η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο το 1959 ήταν 28,9, δηλαδή σχεδόν 4,5 χρόνια μικρότεροι! Για τις γυναίκες η μέση ηλικία στην πρωτεύουσα (26,6 χρόνια) ήταν μόνο κατά 2 χρόνια μικρότερη από αυτή της Ελλάδας (24,6). Η ίδια πρακτική συναντάται και σε άλλες χώρες της Μεσογείου, όπως η Αλγερία, όπου οι άνδρες στον αστικό χώρο παντρεύονται 2 χρόνια αργότερα από αυτούς των αγροτικών περιοχών, αλλά και οι γυναίκες κατά 1 έως 2 χρόνια αργότερα³⁴. Βεβαίως για το σύνολο των αστικών περιοχών της χώρας το 1959 η μέση ηλικία ήταν 30,5 χρόνια για τους άνδρες και 25,7 για τις γυναίκες, αλλά και πάλι η Αθήνα ήταν επικεφαλής, με τρία χρόνια επιπλέον για τους άνδρες και ένα χρόνο για τις γυναίκες.

34 Βλ. Nacer-Eddine Hammouda, «Âge moyen au premier mariage et écart d'âge entre époux: quelles méthodes d'estimation adopter dans le cas algérien?», διαθέσιμο ψηφιακά στο URL: <https://goo.gl/uSxBEK> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Πίνακας 64 Μέση ηλικία κατά τον γάμο ανά φύλο και χρονική περίοδο			
	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΔΙΑΦΟΡΑ
1910-1924			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	33,2	24,8	8,4
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	41,5	31,9	9,6
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	48,4	40,0	8,4
1925-1940			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	31,3	24,5	6,8
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	36,8	32,4	4,4
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	40,1	33,2	6,9
1941-1944			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	32,0	25,2	6,8
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	36,7	32,4	4,3
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	44,8	37,8	7,0
1945-1950			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	33,5	26,0	7,5
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	39,2	33,7	5,5
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	41,1	39,7	1,4
1951-1960			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	33,3	26,6	6,7
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	39,9	36,4	3,5
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	42,7	40,4	2,3

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1960

Πίνακας 65 Προσδοκώμενη διάρκεια ζωής κατά τη γέννηση, Ελλάδα, 1907-1960

ΕΤΟΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ
1907	39	41
1928	45	47,5
1940	52,8	55,6
1950	63,4	66,6
1960	67,3	70,4

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία & Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1985, Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, Αθήναι 1973*, σελ. 71, 72 και 74.

Επρόκειτο σαφώς για αρκετά προχωρημένη ηλικία, αφού η προσδοκώμενη διάρκεια ζωής κατά τη γέννηση, αν και βελτιώθηκε εντυπωσιακά το διάστημα 1907-1960, ξεκινώντας από τα 33-34 χρόνια στην αρχή του αιώνα³⁵, ήταν γύρω στα 50 χρόνια πριν από τον Β Παγκόσμιο πόλεμο (όπως και στην Ισπανία και την Πορτογαλία³⁶) και πλησίασε για τους άνδρες αλλά έφτασε για τις γυναίκες τα 70 χρόνια το 1960. Εφόσον η συντριπτική πλειονότητα των συζύγων που μελετάμε ήταν γεννημένη στον Μεσοπόλεμο, είναι προφανές ότι διένυσαν τη μισή ζωή τους άγαμοι.

Πάντως η μεγάλη διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους συζύγους και τις συζύγους παραμένει σταθερό μεσογειικό³⁷ χαρακτηριστικό.

Η προχωρημένη ηλικία κατά τον πρώτο γάμο ήταν μάλλον συνέπεια της μεγαλύτερης χρονικής διάρκειας που χρειαζόνταν οι εσωτερικοί μετανάστες για την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Οι μετανάστες

35 Η Ελλάδα βρισκόταν στα ίδια χαμηλά επίπεδα στις αρχές του αιώνα με την Πορτογαλία, που είχε προσδοκίμη διάρκεια ζωής για τους άνδρες τα 39 χρόνια, ενώ η Ισπανία είχε 41-42 χρόνια, η Ιταλία 45 και η Γαλλία 50 χρόνια. Βλ. Graziella Caselli, France Meslé & Jacques Vallin, «Le triomphe de la médecine», στο *Histoire des populations de l'Europe*, τόμ. III: *Les temps incertains, 1914-1998*, Fayard, Παρίσι 1999, σελ. 134.

36 Joaquim da Costa Leite, «Health and living standards in Portugal in the early twentieth century», στο Laurinda Abreu (επιμ.), *European health and social welfare policies*, Compostela Group of Universities and the Phoenix TN, European Thematic Network on Health and social welfare policies, Μπλάνσκο 2004, σελ. 187.

37 Στην Αλγερία η διαφορά ήταν 6 χρόνια για τους γάμους της δεκαετίας 1990 αλλά ήταν εξίσου σημαντική σε όλο τον 20ό αιώνα, βλ. Nacer-Eddine Hammouda, ό.π. Στη Γαλλία, για τους γάμους της δεκαετίας του 1950 η διαφορά ήταν μόλις 2,8 έτη, και 2,3 έτη για τους γάμους της δεκαετίας του 1990, βλ. http://www.insee.fr/fr/themes/document.asp?ref_id=ip1073 (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

παντρεύονταν μεγαλύτεροι από τους Αθηναίους κατά 1-3 χρόνια και οι σύζυγοί τους ήταν επίσης μεγαλύτερες από εκείνες που παντρεύονταν Αθηναίους. Και οι Αθηναίες επίσης παντρεύονταν νεότερες από τις μετανάστριες, αλλά η διαφορά ηλικίας με τον σύζυγό τους στην αρχή της περιόδου ήταν μικρότερη, ενώ αργότερα θα συμπέσει. Η μετανάστευση στην πόλη συνέβαλε σημαντικά στην αλλαγή των δημογραφικών συμπεριφορών³⁸.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η χαμηλότερη μέση ηλικία κατά τον γάμο μέχρι την Κατοχή αφορούσε άνδρες προερχόμενους από τα νησιά του Αιγαίου, τις άλλες χώρες και τις προσφυγικές περιοχές, ενώ στη συνέχεια οι πρόσφυγες, άνδρες και γυναίκες, είχαν την πιο υψηλή μέση ηλικία! Υψηλότερη κατά πολύ μέση ηλικία θα έχουν μετά την Κατοχή και μέχρι το 1960 και οι προερχόμενοι από Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία, Ιόνιο και Πελοπόννησο, γεγονός που μάλλον παραπέμπει στις επιπτώσεις του Εμφυλίου πολέμου και τις εντάσεις στη μετεμφυλιακή Ελλάδα που δεν επέτρεπαν μια ομαλή ζωή που θα οδηγούσε και σε γάμο. Οι Αθηναίες είχαν πάντα μικρότερη μέση ηλικία από το σύνολο των γυναικών που παντρεύτηκαν στην Αθήνα: ειδικότερα για τη δεκαετία του 1950, οι Αθηναίες είχαν τη μικρότερη μέση ηλικία συγκριτικά με καθεμία από τις άλλες περιοχές, αν και αυξήθηκε σχεδόν κατά ένα χρόνο (από 24,5 χρόνια σε 25,3) σε σχέση με την περίοδο 1945-1950. Η αύξηση αυτή της μέσης ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο και η ταύτιση του αθηναϊκού με τον εθνικό μέσο (25,5 έτη) οφείλεται αποκλειστικά στους μετανάστες, που ο μεγάλος όγκος τους επηρέασε καταλυτικά τους αριθμούς.

38 Βλ. τη μελέτη Guillaume Daudin, Raphael Franck & Hillel Rapoport, «The cultural diffusion of the fertility transition: Evidence from internal migration in 19th century France», *G-MonD Working Paper*, no 45 (Μάιος 2016) Handle: [RePEc:hal:gmonwp:hs-01321952](https://hal.gmonwp.org/handle/hs-01321952) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016), σύμφωνα με την οποία η διάχυση της κουλτούρας και της πληροφορίας μέσω της εσωτερικής μετανάστευσης εξαφάνισε τις διαφορές ανάμεσα στις διάφορες περιφέρειες σε σχέση με τη γεννητικότητα και τη γονιμότητα.

Πίνακας 66 Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο και τόπος καταγωγής

ΑΝΤΡΑΣ ΓΕΝΝΗΜΕΝΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	31,6	29,8	30,2	31,4	31,1
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ	24,3	23,6	24,4	24,6	25,3
ΔΙΑΦΟΡΑ	7,3	6,2	5,8	6,8	5,8

ΑΝΤΡΑΣ ΓΕΝΝΗΜΕΝΟΣ ΕΚΤΟΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	33	31,3	32,6	34,2	34,9
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ	24,6	24,5	25,3	26,1	26,8
ΔΙΑΦΟΡΑ	8,4	6,8	7,3	8,1	8,1

ΓΥΝΑΙΚΑ ΓΕΝΝΗΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	31,9	30,2	30,5	31,1	31,3
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ	23,9	23,5	23,4	24,2	25,1
ΔΙΑΦΟΡΑ	8	6,7	7,1	6,9	6,2

ΓΥΝΑΙΚΑ ΓΕΝΝΗΜΕΝΗ ΕΚΤΟΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	33,3	30,7	32,4	32,4	33,5
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ	25	24,6	26	26,7	27
ΔΙΑΦΟΡΑ	8,3	6,1	6,4	5,7	6,5

ΔΙΑΦΟΡΑ ΗΛΙΚΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ

ΑΘΗΝΑΙΟΥ/ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ	1,4	1,5	2,4	2,8	3,8
ΑΘΗΝΑΙΑΣ/ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΑΣ	1,1	1,1	2,6	2,5	1,9

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

Πίνακας 67 Μέση ηλικία των ανδρών κατά τον πρώτο γάμο, με βάση την περιφέρεια καταγωγής, Δ. Αθηναίων, 1910-1960

ΑΝΔΡΕΣ / 1ος ΓΑΜΟΣ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΑΘΗΝΑ-ΠΕΙΡΑΙΑΣ - ΠΣΠ	31,8	29,8	30,2	31,5	31,1
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤ. ΕΛΛΑΔΑΣ	33,7	31,4	32,5	35,1	34,2
ΗΠΕΙΡΟΣ	32,9	31,3	33,3	34,1	33,6
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	32,7	31,3	33,5	36,1	36,0
ΘΡΑΚΗ	33,5	35,9	31,8	32,1	30,4
ΙΟΝΙΟ	33,9	33,4	33,4	35,1	35,5
ΚΡΗΤΗ	32,1	31,5	33,5	33,5	33,5
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	33,6	30,4	32,3	33,7	32,4
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	33,0	30,5	32,0	33,3	31,1
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	31,5	29,6	31,4	32,9	32,1
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	35,0	32,2	33,0	34,9	34,3
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	31,6	30,5	32,9	36,6	40,3
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	31,0	32,4	30,0	29,3	33,8
ΣΥΝΟΛΟ ΒΑΣΗΣ	33,2	31,0	32,0	33,5	33,3

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1910-1960

Πίνακας 68 Μέση ηλικία των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο, με βάση την περιφέρεια καταγωγής, Δ. Αθηναίων, 1910-1960

ΓΥΝΑΙΚΕΣ/ 1ος ΓΑΜΟΣ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΑΘΗΝΑ-ΠΕΙΡΑΙΑΣ - ΠΣΠ	24,1	23,7	23,6	24,5	25,3
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤ. ΕΛΛΑΔΑΣ	25,2	25,1	25,7	26,4	26,9
ΗΠΕΙΡΟΣ	25,3	23,0	27,0	24,7	26,3
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	24,2	25,4	26,3	26,2	27,5
ΘΡΑΚΗ	25,5	24,9	25,1	24,1	26,1
ΙΟΝΙΟ	25,6	25,4	26,9	26,8	27,3
ΚΡΗΤΗ	24,1	24,0	25,3	26,9	27,3
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	25,9	25,0	25,0	27,0	26,7
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	23,8	24,4	26,8	23,9	26,1
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	24,4	24,2	25,2	25,9	27,2
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	25,6	25,2	26,2	27,2	27,5
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	24,3	24,4	27,1	29,2	33,9
ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	27,3	26,7	26,5	26,6	27,8
ΣΥΝΟΛΟ ΒΑΣΗΣ	24,8	24,5	25,2	26,0	26,6

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1910-1960.

3.9 Επιλογή συζύγου και γεωγραφική ενδογαμία

Στην περίοδο 1910-1924 οι γεννημένοι/-ες στη Περιφέρεια Πρωτεύουσας κατέγραψαν την υψηλότερη ενδογαμία. Ακολούθησαν οι γάμοι μεταξύ Πελοποννησίων και κατόπιν οι γάμοι μεταξύ προσφύγων, που όμως είχαν καταφτάσει στην πρωτεύουσα μόλις μερικά χρόνια πριν. Εντυπωσιακή ήταν η ενδογαμία μεταξύ Κρητικών την περίοδο 1910-1924, ενώ αποτελούσαν πολύ μικρό ποσοστό ανάμεσα στον αθηναϊκό πληθυσμό. Στην αμέσως επόμενη περίοδο, 1925-1940, η ενδογαμία των προσφύγων ήταν ανώτερη όλων και ακολουθούσαν οι Αθηναίοι και οι Πελοποννήσιοι. Στην τρίτη περίοδο, 1941-1960, η Αθηναίοι επανήλθαν στην πρώτη γραμμή ακολουθούμενοι από τους Κυκλαδίτες. Σε γενικές γραμμές, οι νησιώτες, όπως φαίνεται και από τους συλλόγους που σχημάτιζαν φτάνοντας στην πρωτεύουσα, επιζητούσαν ζωηρά να διατηρήσουν τις μεταξύ τους σχέσεις, με αποτέλεσμα ένας στους τρεις γάμους τους να είναι με συντοπίτη/-ισσα, και αυτό συνέβαινε τόσο για τους καταγόμενους από το Ιόνιο όσο και από τις Κυκλάδες.

Πίνακας 69 Ποσοστό ενδογαμίας βάσει του τόπου καταγωγής, 1910-1924

ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	1.053	1.803	1.053	602	57,2
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ (ΥΠΟΛΟΙΠΟ)	587	387	387	141	36,4
ΙΟΝΙΟ	316	185	185	65	35,1
ΚΡΗΤΗ	146	58	58	25	43,1
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	316	354	316	95	30,1
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	961	508	508	249	49,0
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	280	396	280	124	44,3

Πίνακας 70 Τα 4 μεγαλύτερα ποσοστά ενδογαμίας: καταγωγή από ελληνικούς νομούς εκτός Αττικής, 1910-1924

1910-24	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
Ν. ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	116	83	83	29	34,9
Ν. ΚΕΡΚΥΡΑΣ	99	36	36	12	33,3
Ν. ΛΑΚΩΝΙΑΣ	164	81	81	27	33,3
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	316	354	316	95	30,1

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1910-1924.

Πράγματι, μέχρι το 1924, αν εξαιρέσουμε την ενδογαμία όσων γεννήθηκαν στην Περιφέρεια Πρωτευούσης και των προσφύγων, οι προερχόμενοι από τους νομούς της Κέρκυρας και της Κεφαλονιάς ήταν αναλογικά περισσότερο από άλλους στραμμένοι στους δικούς τους ανθρώπους για την κοινωνική και βιολογική τους αναπαραγωγή. Οι Κυκλάδες ακολουθούσαν, και ένα σημαντικό ποσοστό γάμων έγιναν μεταξύ των καταγόμενων από τα διάφορα νησιά, με την Άνδρο να σημειώνει τη μεγαλύτερη ενδογαμία. Στην περίπτωση της Λακωνίας οι μισοί γάμοι έγιναν ανάμεσα σε άτομα από το ίδιο χωριό, όπως το ζευγάρι από τα Τσέρια (τον σημερινό οικισμό Αγία Μαρίνα, στους πρόποδες του Ταΰγετου), το ζευγάρι από το ορεινό Γεωργίτσι Σπάρτης, το ζευγάρι από τον Γονέα της Λακωνικής Μάνης, ή από τις ίδιες κωμοπόλεις, όπως τους Μολάους και τη Μονεμβασιά, ή και πόλεις όπως το Γύθειο και τη Σπάρτη.

Αργότερα και σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1925-1960, η επιλογή συζύγου θα υπακούει σε δυο σταθερά χαρακτηριστικά. Το πρώτο αφορά τους γεννημένους στην πρωτεύουσα: σχεδόν ένας στους δύο Αθηναίους θα παντρευτεί Αθηναία. Το άλλο χαρακτηριστικό είναι η ενδογαμία ανάμεσα στους νησιώτες. Οι Κυκλάδες μάλιστα εμφάνισαν μια εξαιρετική ενδογαμία, ειδικά σε ορισμένα νησιά, με επικεφαλής τη Νάξο: από τους 283 Ναξιώτες που παντρεύτηκαν στο δείγμα που αποδελτιώσαμε το διάστημα 1924-1960, οι 119 παντρεύτηκαν Ναξιώτισσες! Από τους 223 Ανδριώτες οι 99 παντρεύτηκαν Ανδριώτισσες! Από τους 149 Τηνιακούς οι 46 παντρεύτηκαν Τηνιακές, από τους 208 Συριανούς οι 48 παντρεύτηκαν Συριανές,

από τους 58 Αμοργιανούς οι 12 με Αμοργιανές... Επιπλέον, σημαντικό ποσοστό πήρε νύφη από κάποιο γειτονικό νησί. Και εδώ, κατά πάσα πιθανότητα, τα δίκτυα που είχαν σχηματιστεί στην Αθήνα έφερναν σε επαφή τους Κυκλαδίτες με τις Κυκλαδίτισσες ή τις οικογένειές τους.

Εν ολίγοις, η προπολεμική περίοδος 1925-1940 χαρακτηρίστηκε από την έντονη ενδογαμία μεταξύ των προσφύγων, καθώς περισσότεροι από 1 στους 2 παντρεύτηκαν πρόσφυγα. Η αναλογία αυτή ήταν η υψηλότερη, αφού ήταν η αρχική περίοδος της εγκατάστασης των προσφύγων στη συνέχεια η αναλογία μειώθηκε σταδιακά, και τη δεκαετία του 1950 έφτασε σχεδόν στο μισό ποσοστό του αρχικού. Τελικά η ενσωμάτωση έγινε και μέσω του γάμου, και μάλλον νωρίτερα από όσο η προφορική παράδοση αφήνει μερικές φορές να εννοηθεί.

Πίνακας 71 Η γεωγραφική ενδογαμία στους αθηναϊκούς γάμους, 1925-1960

1925-1960	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	4.618	5.950	4.618	2.246	48,6
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	2.064	1.937	1.937	821	42,4
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	1.352	1.577	1.352	538	39,8
Ν. ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	408	358	358	114	31,8
Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	266	149	149	46	30,9

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1910-1960.

Παράλληλα, τα χρόνια του Μεσοπολέμου ενισχύθηκε η ενδογαμία τόσο στους καταγόμενους από τον νομό Λέσβου όσο και από τον νομό Ιωαννίνων. Από τους 58 άνδρες και τις 85 γυναίκες του νομού Λέσβου

έγιναν 20 γάμοι και από τους 64 άνδρες από τον νομό Ιωαννίνων (η πλειονότητα από τα Γιάννενα και τα γύρω χωριά και δευτερευόντως από τα Ζαγοροχώρια και τα χωριά της Κόνιτσας) έγιναν 12 γάμοι με γυναίκες από τον ίδιο νομό ή ακόμη και από το ίδιο χωριό, όπως ο κτίστης από τη Βούρμπιανη της Κόνιτσας ή ο σιδηροδρομικός υπάλληλος από την Αρίστη Ιωαννίνων που παντρεύτηκαν συγχωριανές τους.

Στη διάρκεια της Κατοχής η επιλογή του/της συζύγου φαίνεται πως υπηρετούσε λιγότερο στρατηγικές ενδογαμίας, αφού τα ποσοστά ενδογαμίας των μεταναστών μειώθηκαν αισθητά. Η μείωση του ποσοστού του ανδρικού κυρίως και λιγότερο του γυναικείου προσφυγικού πληθυσμού, και κατ' επέκταση και της ενδογαμίας των προσφύγων, οφείλεται στο μεγάλο ποσοστό θνησιμότητας που εμφάνισαν οι πρόσφυγες, κυρίως λόγω της πείνας του 1941-42³⁹.

Πίνακας 72 Γεωγραφική ενδογαμία, 1925-1940

1925-40	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	1.054	1.188	1.054	594	56,4
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	1.196	1.558	1.196	548	45,8
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	482	529	482	184	38,2
Ν.ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	131	109	109	39	35,8
Ν. ΛΕΣΒΟΥ	58	85	58	20	34,5
Ν.ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	64	32	32	12	37,5

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1925-1960.

39 Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα: η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», ό.π.

Την επόμενη –πάντα εμπόλεμη, λόγω του Εμφυλίου– πενταετία, οι Κυκλαδίτες ενέτειναν την ενδογαμία εκ νέου, και από το Ιόνιο, στη θέση της Κεφαλονιάς ανήλθε τώρα η Κέρκυρα. Οι πρόσφυγες ενσωματώθηκαν περισσότερο και η ενδογαμία τους πλέον ήταν περιορισμένη συγκριτικά με όσους προέρχονταν από τα Γιάννενα και τη Λακωνία. Στη Λακωνία είναι χαρακτηριστικό ότι οι γάμοι αφορούσαν κυρίως άτομα από τα ίδια ή γειτονικά χωριά της Σπάρτης: ο έμπορος από τον Βρονταμά παντρεύτηκε συγχωριανή του και ο ιδιωτικός υπάλληλος από το Γεωργίτσι επίσης, όπως και ο «βιομήχανος» από το Οίτυλο.

Πίνακας 73 Γεωγραφική ενδογαμία στην Κατοχή, 1941-1944

1941-44	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΗΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	483	689	483	223	46,2
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	248	48	248	80	32,3
Ν. ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	59	35	35	9	25,7
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	106	158	106	24	22,6

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1941-1944.

Τελικά, μετά την άφιξη των προσφύγων και μέχρι το 1960, αν και η αθηναϊκή κοινωνία διατήρησε την προτίμησή της να δημιουργεί απογόνους από γονείς κοινής καταγωγής, η πρωτεύουσα θέση της στη χώρα μείωσε αυτή την εσωστρέφεια. Το 1960 τα ποσοστά ενδογαμίας ήταν σαφώς μικρότερα για όλους όσους προέρχονταν από κάθε γεωγραφικό διαμέρισμα. Ωστόσο, Κυκλαδίτες/-ισσες, Πελοποννήσιοι/-ες, Στερεολλαδίτες/-ισσες, Ηπειρώτες/-ισσες και μετανάστες/-στριες από τα Ιόνια νησιά συνέχισαν να προτιμούν «παπούτσι από τον τόπο τους». Στη ροή των μεταναστών προς την πρωτεύουσα και στις συμπεριφορές ενδογαμίας που αυτοί παρουσίαζαν συμμετείχαν όχι μόνο οι κοντινές περιοχές που σαν στεφάνι κύκλωναν την πόλη αλλά και πιο απομακρυσμένες, όπως η Ήπειρος. Οι πρόσφυγες από τη

Μικρά Ασία, μετά την έντονη ενδογαμία των ετών 1925-1940, και μέσω της σταδιακής ενσωμάτωσής τους, θα αποκτήσουν πλέον, την περίοδο 1941-1960, τα ίδια ποσοστά ενδογαμίας με τους προερχόμενους/-ες από τη Στερεά Ελλάδα. Μέσω της αστικής κοινωνικοποίησης θα αρχίσουν να υιοθετούνται νέες αντιλήψεις και τάσεις ενσωμάτωσης στην πρωτεύουσα, διαμορφώνοντας νέες συμπεριφορές⁴⁰. Η αρχική όμως μεγάλη ενδογαμία δίνει την εντύπωση ότι οι μετανάστες δεν έρχονταν στην πρωτεύουσα επιδιώκοντας μια εντελώς νέα ζωή, σαν «πρωτευουσιάνοι», αλλά επιθυμώντας να παραμείνουν επαρχιώτες στην πόλη, συναναστρεφόμενοι όσους κατάγονται από την ίδια με αυτούς περιοχή. Εντέλει, η γεωγραφική ενδογαμία σαν έκφραση αλληλεγγύης των ξεριζωμένων στην πρωτεύουσα αποτέλεσε συμπεριφορά που επιβεβαιώνεται εντονότερα καθώς προχωρούμε την παρατήρηση σε επίπεδο νομού. Τα δίκτυα με βάση το τόπο καταγωγής λειτούργησαν πιο δυναμικά κι από τα επαγγελματικά δίκτυα, και χαρακτήρισαν τις αθηναϊκές γειτονιές που φτιάχτηκαν και άνθισαν μέσα στον προηγούμενο αιώνα από μετανάστες της ίδιας περιφέρειας.

Πράγματι, οι Κυκλαδίτες από τις αρχές του αιώνα μέχρι το 1960 δεν άλλαξαν συνοικίες αλλά επεκτάθηκαν και σε καινούριες: τους βρίσκουμε γύρω από τον Λυκαβηττό, στο Κολωνάκι και στη Νεάπολη, αλλά και γύρω από το Πεδίον του Άρεως, στου Γκύζη, στην Κυψέλη και στην πλ. Αττικής, στο Παγκράτι και στα Πατήσια. Στο κύλισμα των δεκαετιών παρατηρούμε την ισχυροποίηση της εγκατάστασής τους στις παραπάνω συνοικίες⁴¹. Στις πρώτες δεκαετίες μάλιστα κάποιες συνοικίες –όπως αυτές γύρω από τον Λυκαβηττό– κατοικούνταν από όλους τους Κυκλαδίτες, ανεξάρτητα από το νησί προέλευσής τους. Αργότερα, άρχισαν μικρές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους και πύκνωσε η συγκέντρωση αριστερά της Πατησίων. Οι Συριανοί συγκεντρώθηκαν πλέον στην πλ. Αττικής και το Κολωνάκι, αλλά εξαπλώθηκαν και στην πλατεία Βάθης, στο Ρουφ, στον Νέο Κόσμο, στο Θησείο και στην Πλάκα. Μεταπολεμικά κατέβηκαν και στο κέντρο, στην πλ. Καρύτση και στου Ψυρρή. Οι Τηνιακοί εγκαταστάθηκαν και αυτοί, εκτός από τις συνοικίες γύρω από το Κολωνάκι, στην πλ. Αττικής, αλλά και στο Πολύγωνο· και όπως και οι Συριανοί, μεταπολεμικά κατέβηκαν στο κέντρο. Ωστόσο, από τον πόλεμο και μετά η τάση προς Βορρά δυνάμωσε, και οι Ναξιώτες πύκνωσαν έντονα στα Πατήσια, ενώ οι Ανδριώτες έμειναν πιο κοντά στο κέντρο στο Κολωνάκι, στη Νεάπολη και στου Γκύζη.

40 Luigi Lorenzetti & Reto Schumacher, «L'endogamie matrimoniale dans les villes suisses, 1880-1930. Effets structurels et préférences individuelles», *Histoire et mesure*, τόμ. XX, τχ. 1/2 (2005), σελ. 29-58. <http://histoiremesure.revues.org/document783.html> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

41 Για μια αναλυτική παρουσίαση της μεταπολεμικής εγκατάστασης των εσωτερικών μεταναστών στην περιφέρεια πρωτεύουσας με βάση τα ερωτηματολόγια του προγράμματος «Ανθρώπινη Κοινότητα» του Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής που συγκεντρώθηκαν τη δεκαετία του 1960 κυρίως και βρίσκονται στο Αρχείο Κωνσταντίνου Δοξιάδη βλ. Παρασκευή Καπώλη, ό.π.

Μικρές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τους Κυκλαδίτες παρουσίασαν οι κάτοικοι με καταγωγή από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, την Λέσβο και τη Σάμο: εγκαταστάθηκαν και αριστερά από το σιδηρόδρομο και στο νότιο τμήμα της πόλης.

Πίνακας 74 Γεωγραφική ενδογαμία 1945-1950

1945-50	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑΤΟ- ΠΟΙΗΘΕ- ΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	840	1255	840	439	52,3
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	250	281	250	90	36,0
Ν. ΚΕΡΚΥΡΑΣ	66	34	17	6	35,3
Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	64	39	39	12	30,8
Ν. ΛΑΚΩΝΙΑΣ	87	70	70	21	30,0
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	364	278	278	80	28,8

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1945-1950.

Οι πρόσφυγες συνέβαλαν στη διάχυση του πληθυσμού και στον εποικισμό της ανατολικής και της βόρειας πλευράς της πόλης. Βεβαίως σ' αυτό συνέτειναν καταρχάς οι προσφυγικοί οικισμοί που δημιουργήθηκαν τόσο στα ανατολικά του Δήμου (στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας και στο Γηροκομείο) όσο και στα νότια (στον Νέο Κόσμο), αλλά πολλοί εγκαταστάθηκαν και βόρεια, από την πλατεία Αττικής έως τα Πατήσια. Την περίοδο 1941-1960 πύκνωσαν στην πλατεία Αττικής αλλά και γύρω από τον Λυκαβηττό, ακολουθώντας τη γενικότερη τάση προς Ανατολάς και προς Βορρά.

Η ενδογαμία που διαπιστώσαμε ανάμεσα στους Κεφαλονίτες και τις Κεφαλονίτισσες μπορεί να ερμηνευτεί και μέσω της συγκέντρωσης που παρατηρούμε σε ορισμένες συνοικίες, όπως στην Ομόνοια και κάτω από την Ακρόπολη, του Μακρυγιάννη αρχικά, και στο Μεσοπόλεμο στην πλατεία Βάθης και στη Νεάπολη.

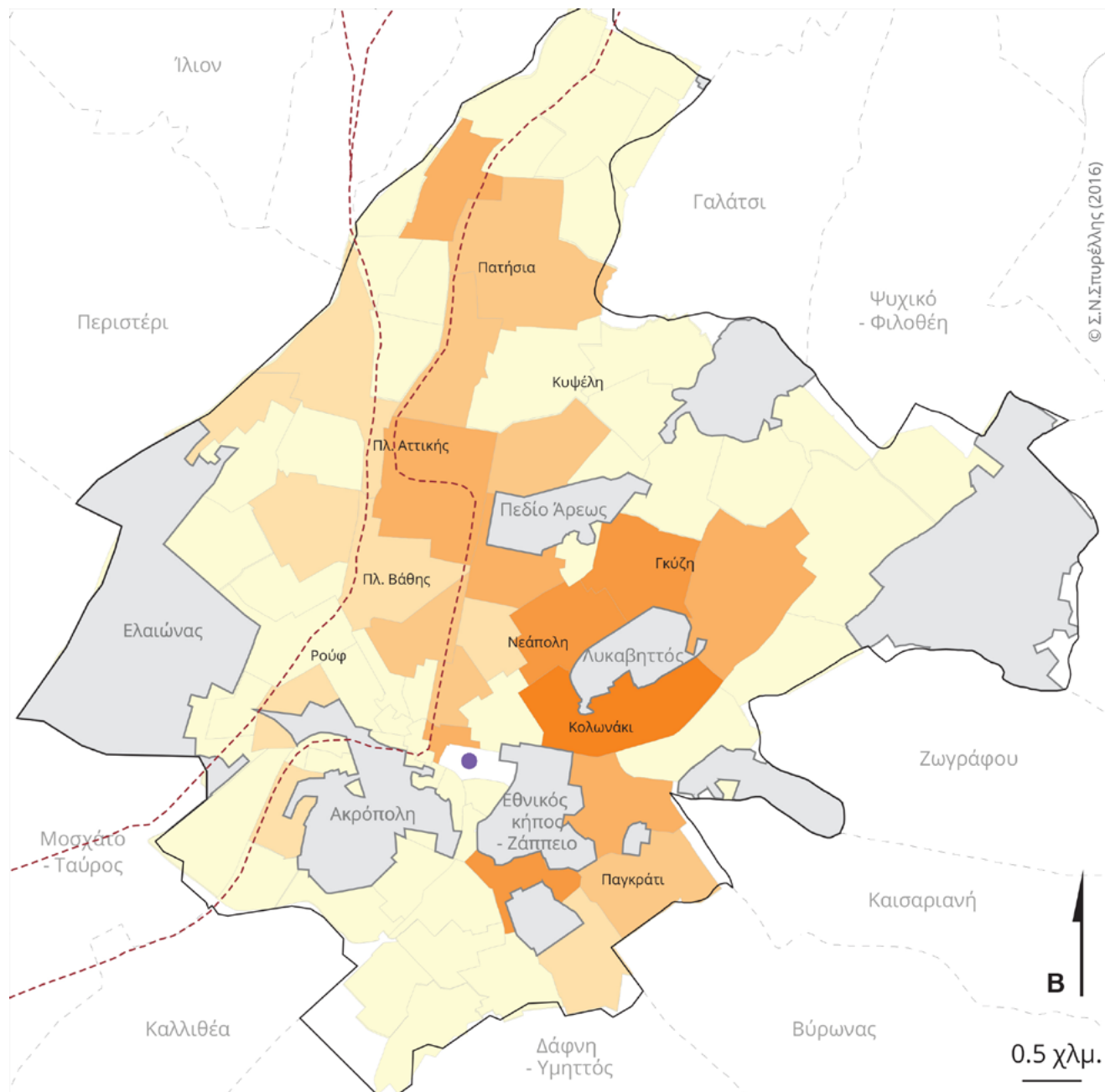
Εντυπωσιακή είναι η ενδογαμία μεταξύ των Κρητικών των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και αποτυπώνεται στον χάρτη όπου φαίνονται συγκεντρωμένοι στο Μακρυγιάννη και στο τμήμα του ιστορικού κέντρου, γύρω από τις πλατείες Κλαυθμώνος και Αγίου Γεωργίου Καρύτση. Αργότερα οι Κρητικοί διαχύθηκαν σχεδόν σε όλη την πόλη και το ποσοστό ενδογαμίας τους χαμήλωσε πολύ, όπως και η συγκέντρωσή τους στις διάφορες συνοικίες.

Πίνακας 75 Γεωγραφική ενδογαμία 1951-1960

1951-60	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙ- ΗΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	2.099	2.448	2.099	1.036	49,4
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	514	609	514	240	46,7
Ν. ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	143	147	143	50	35,0
Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	110	63	63	20	31,7
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	398	223	223	67	30,0

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1951-1960.

Χάρτης 31 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τις Κυκλάδες, 1910-1924

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τις Κυκλάδες 1910 -1924 (%)

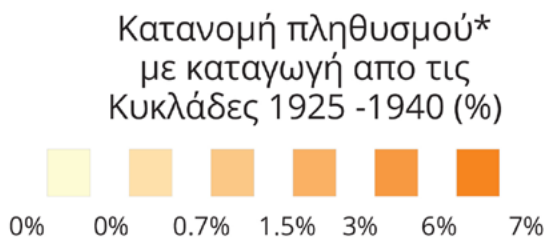
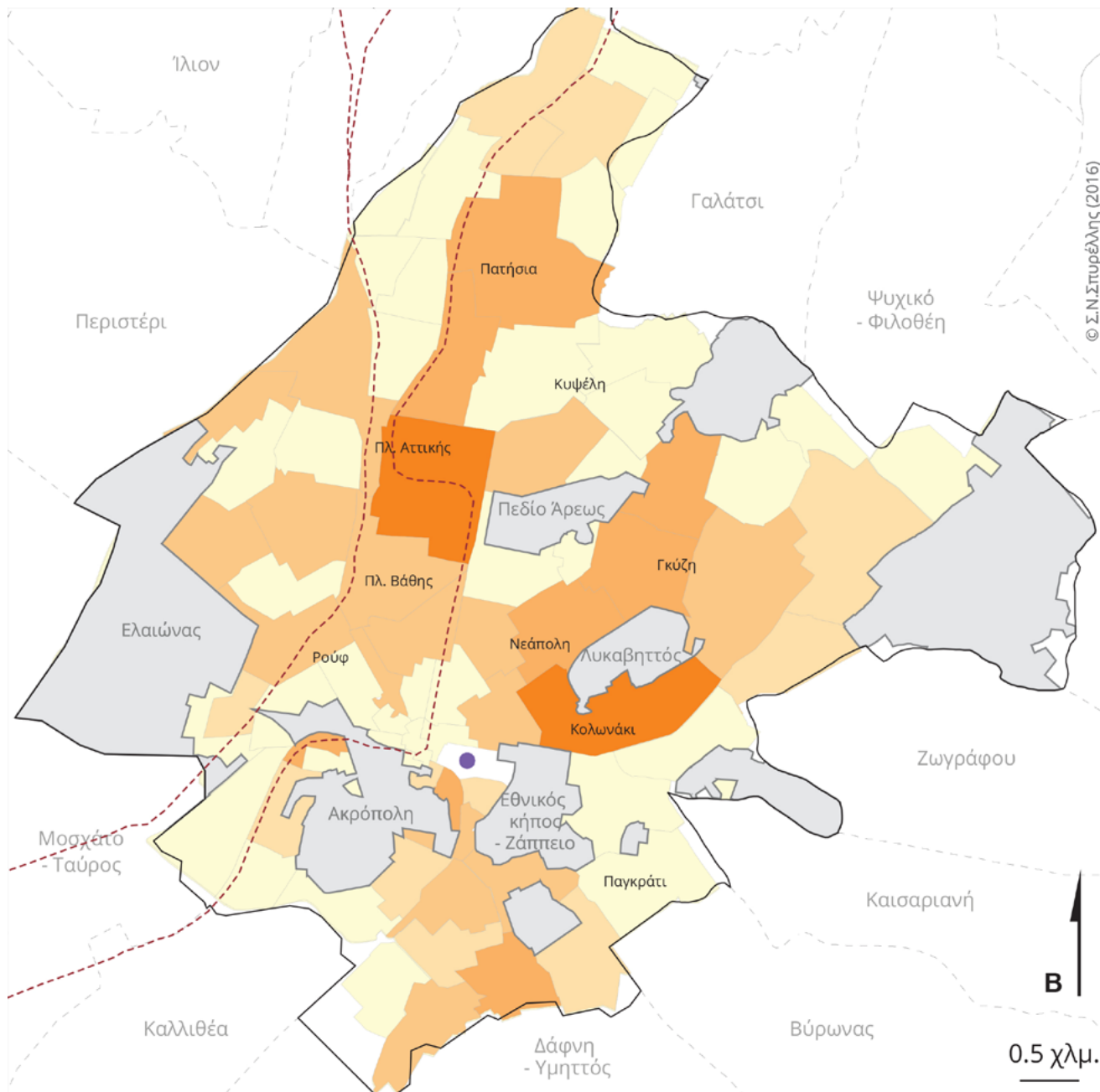

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Όρια ενοριών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όνοματα Σουνοικιών
- Μητρόπολη Αθηνών
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

* 283 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 32 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τις Κυκλάδες, 1925-1940

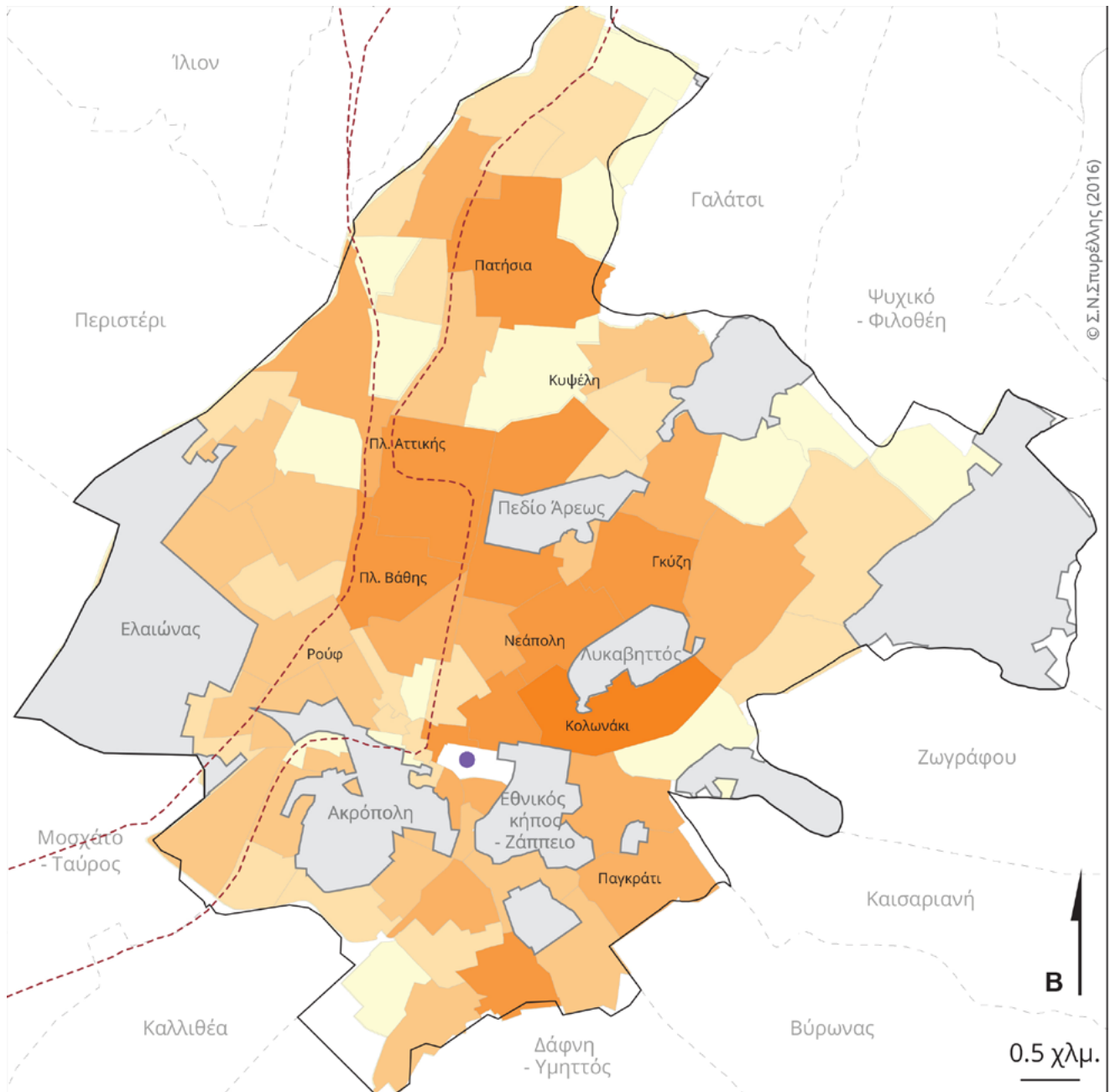

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 417 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 33 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τις Κυκλάδες, 1941-1960

© Σ.Ν.Σπυρέλλης (2016)

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τις Κυκλάδες 1941 -1960 (%)

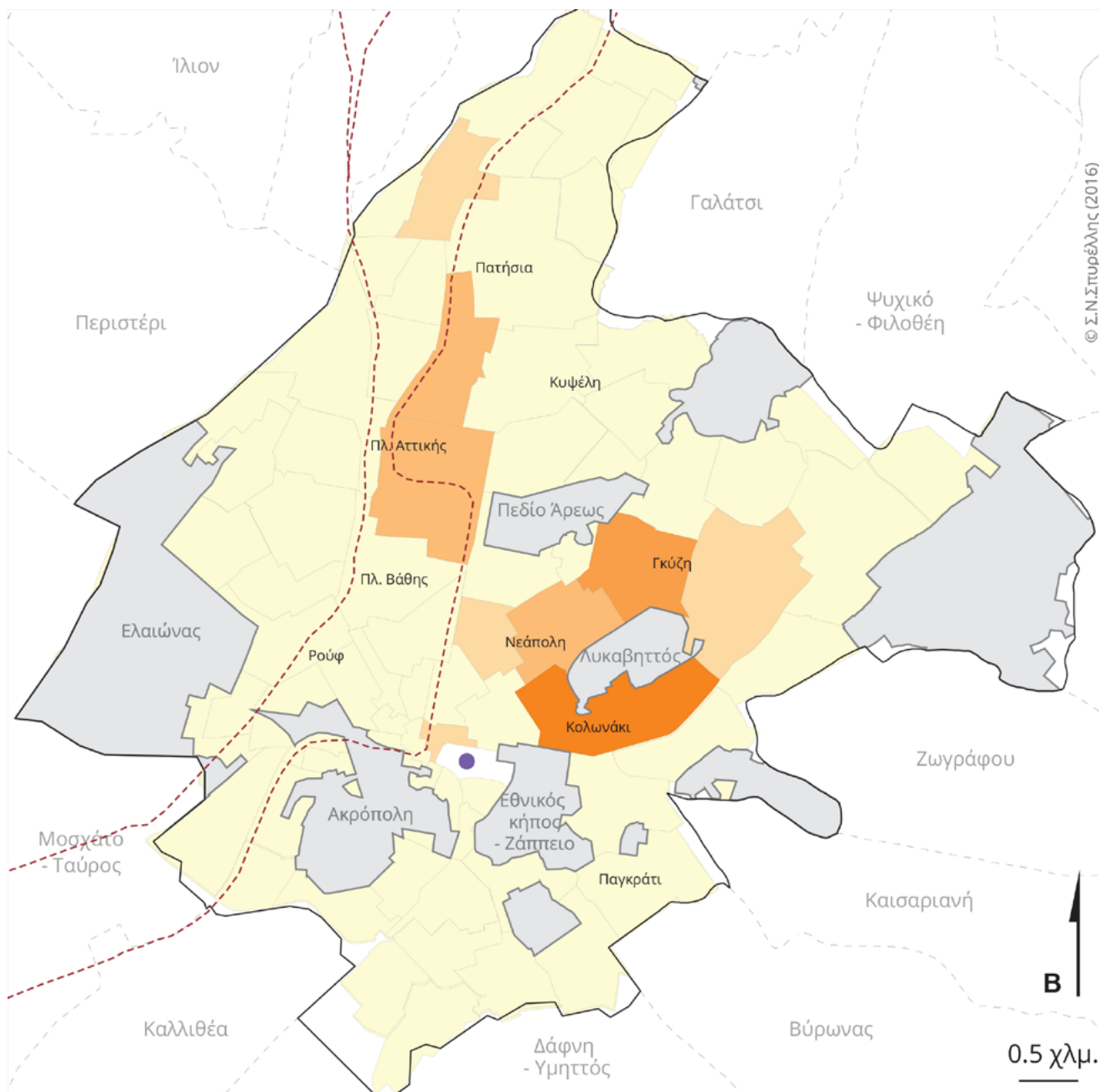

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Μητρόπολη Αθηνών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όρια ενοριών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

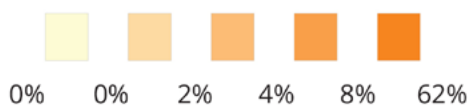
* 853 καταγραφές

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 34 Τόπος κατοικίας όσων καταγόταν από τη Σύρο, 1910-1924

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο τη Σύρο 1910 -1924 (%)

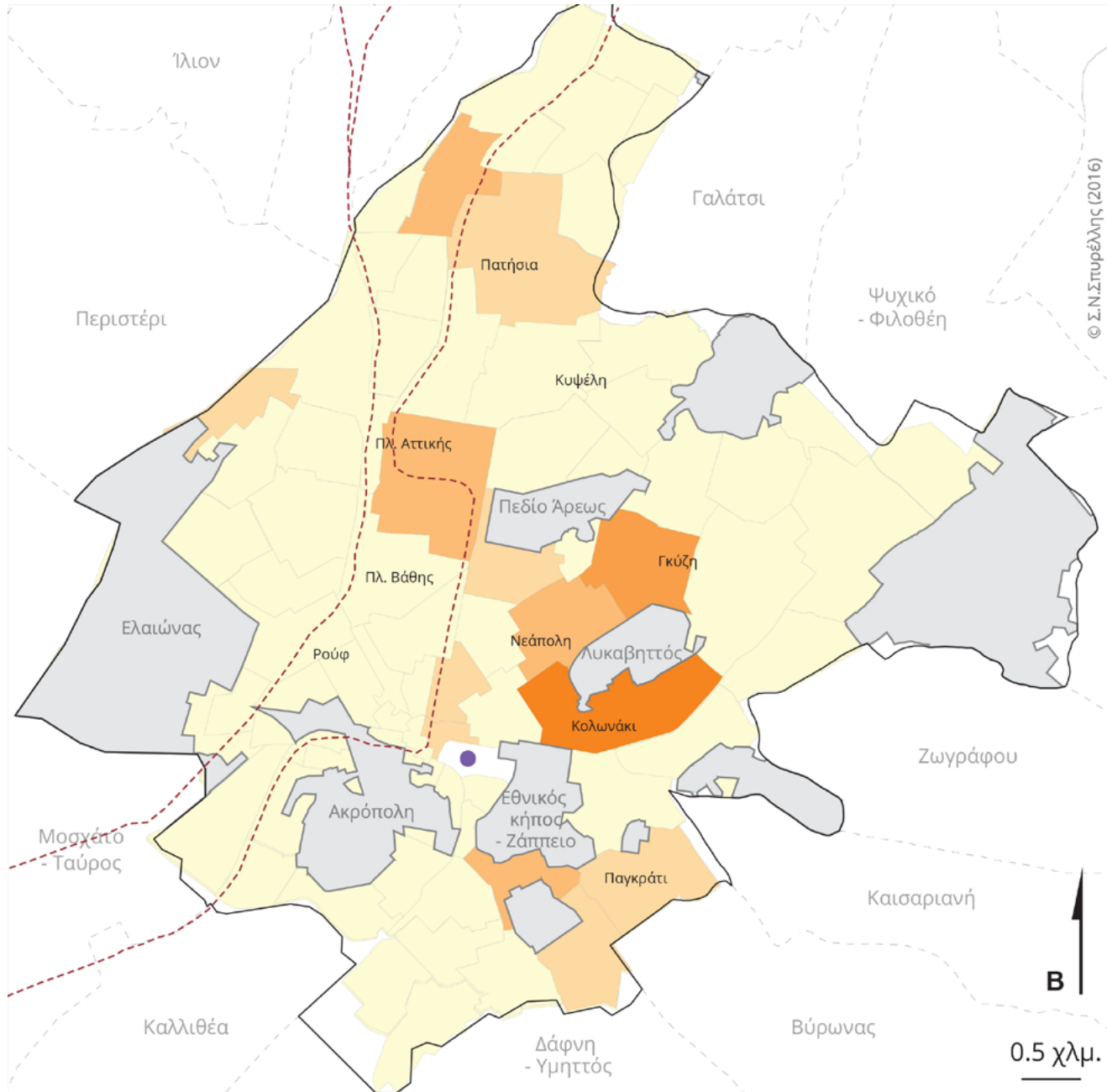

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

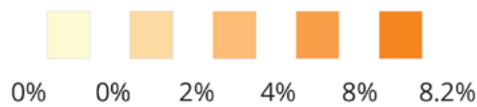
* 59 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 35 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Άνδρο, 1910-1924

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από την Άνδρο 1910 -1924 (%)

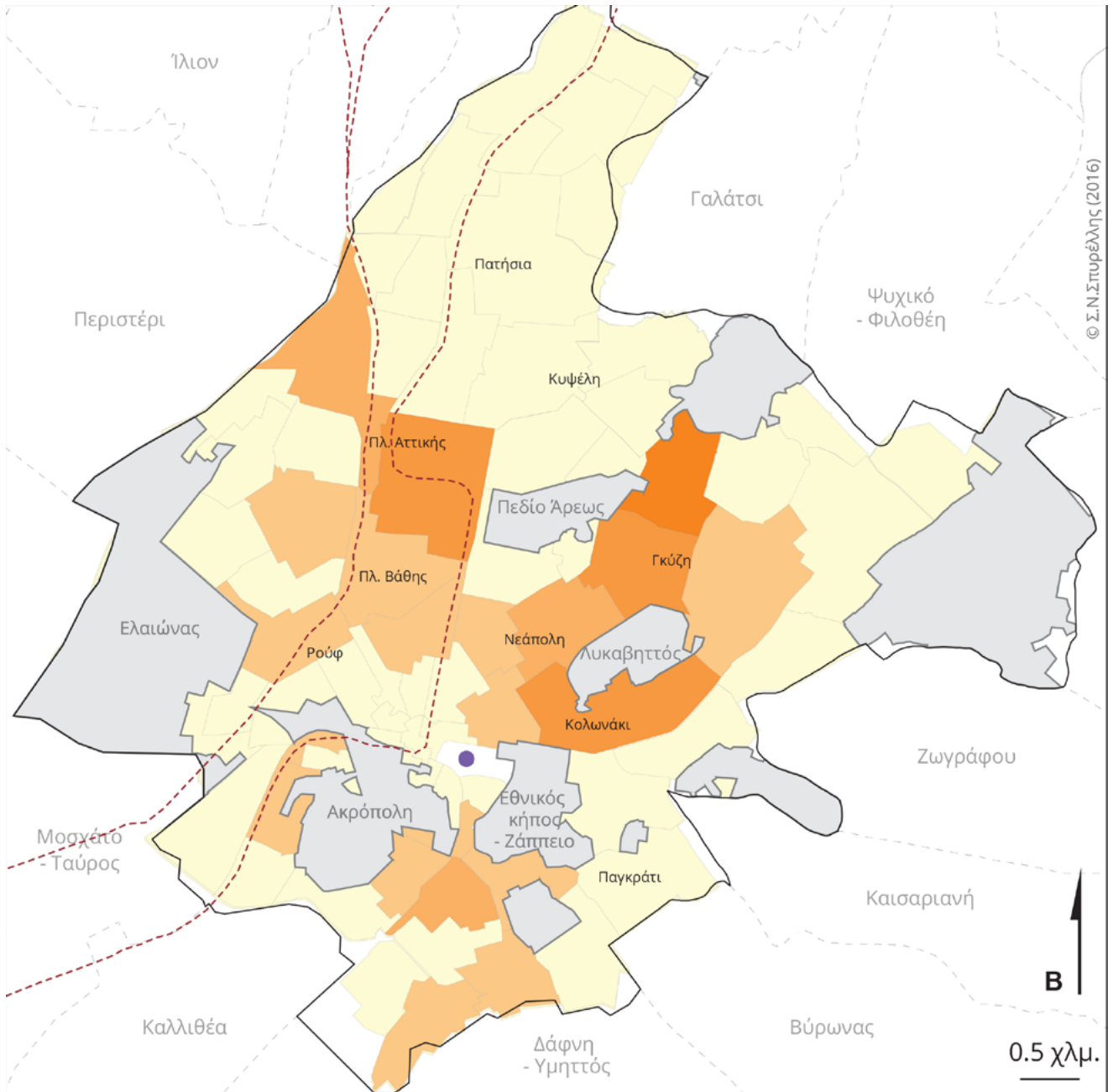

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 50 καταγραφές

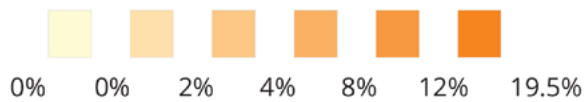
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 36 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Τήνο, 1925- 1940

© Σ.Ν.Σπιρφέλης (2016)

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από την Τήνο 1925 -1940 (%)

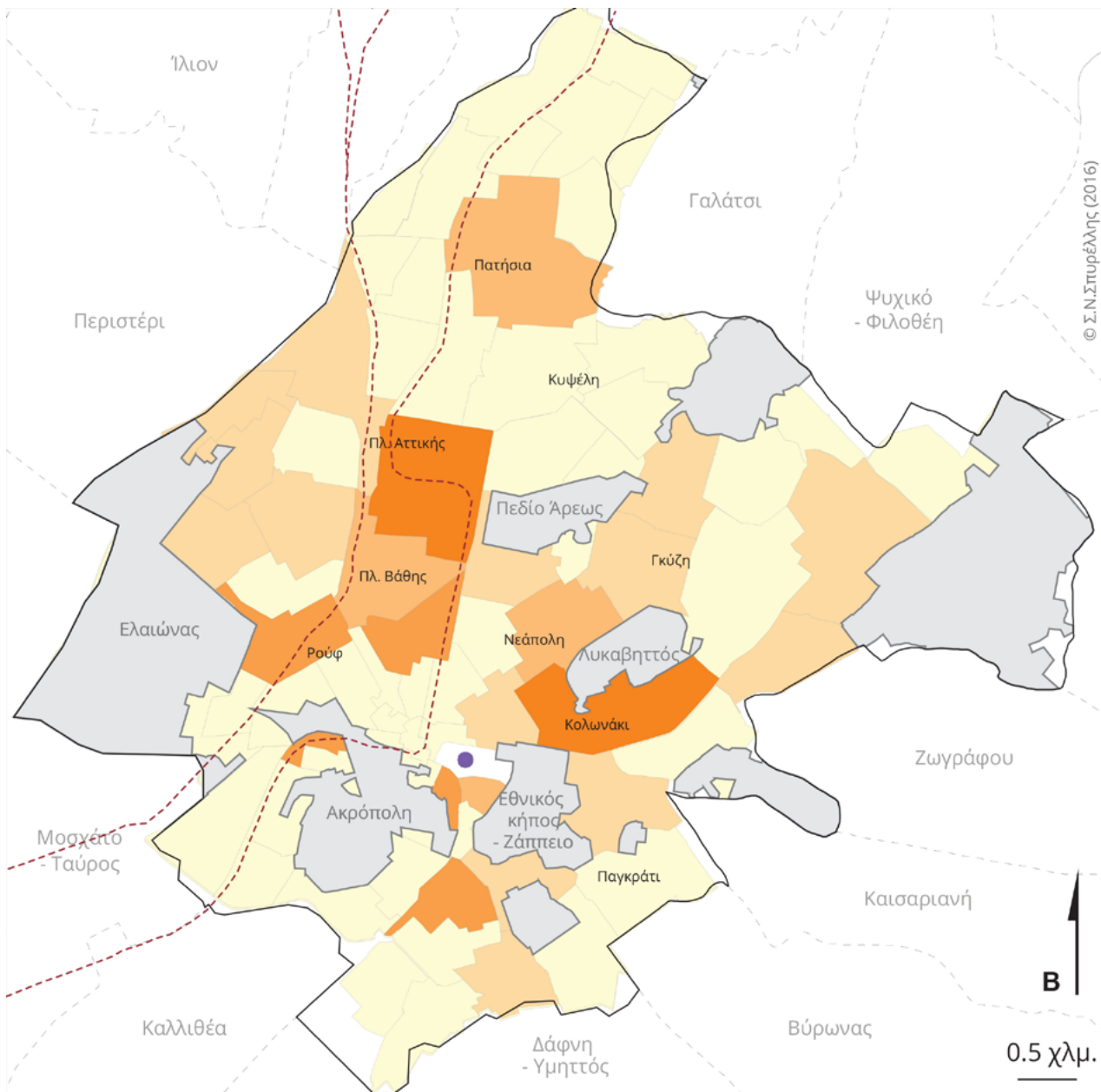

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη
- Ονόματα Σουνοικιών
- Μητρόπολη Αθηνών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

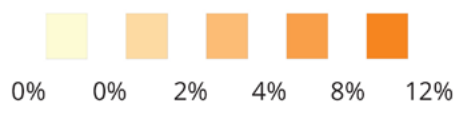
* 41 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 37 Τόπος κατοικίας όσων κατ'έγγραφο από τη Σύρο, 1925-1940

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τη Σύρο 1925 -1940 (%)

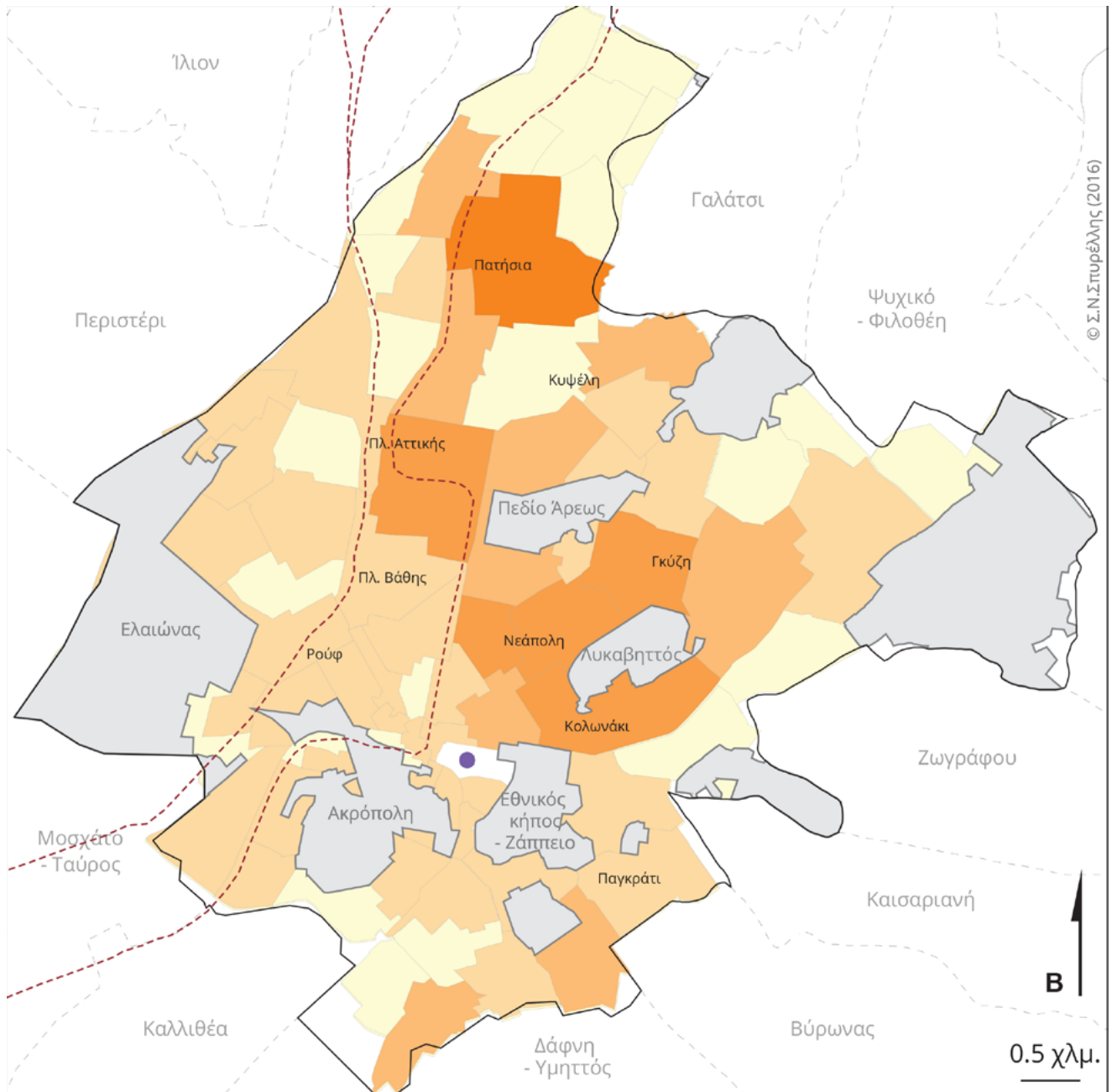

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Ονόματα Συνοικιών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όρια ενοριών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

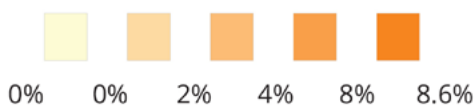
* 50 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 38 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τη Νάξο, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τη Νάξο 1941-1960 (%)

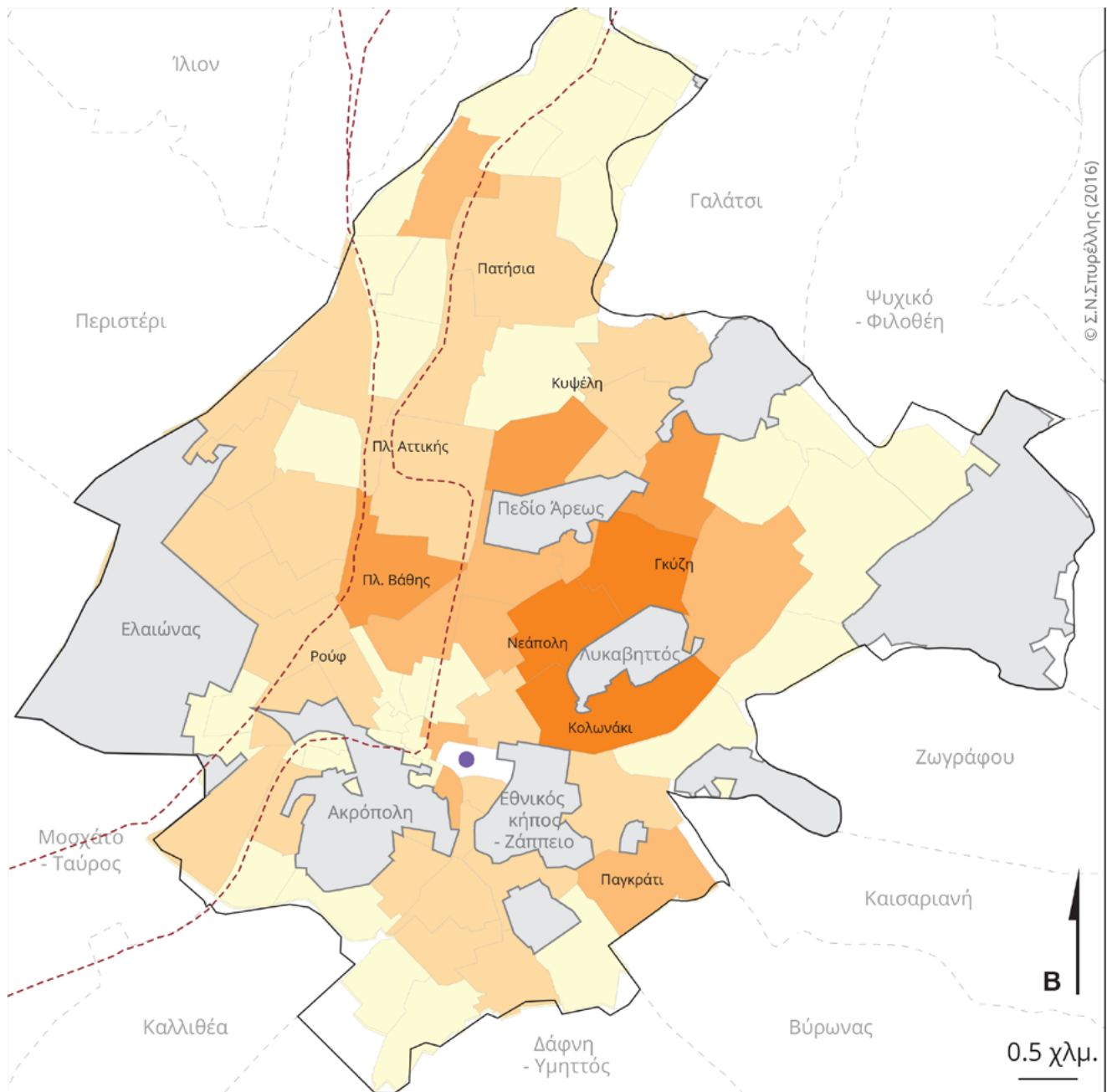

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Μητρόπολη Αθηνών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

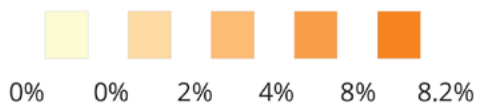
* 174 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 39 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Άνδρο, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από την Άνδρο 1941 -1960 (%)

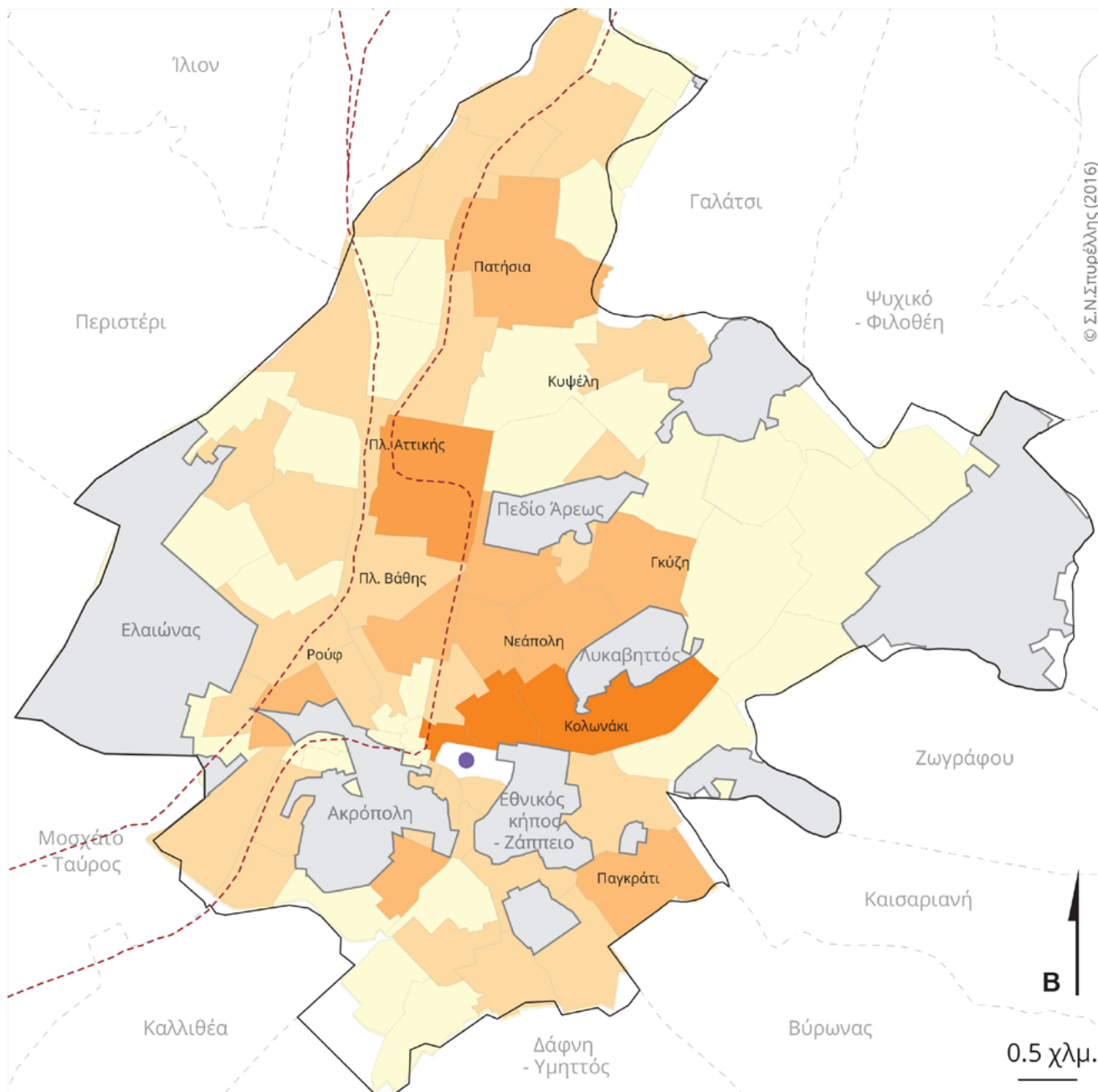

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

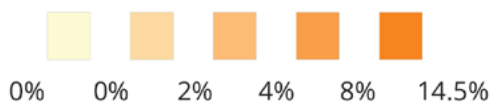
* 159 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 40 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τη Σύρο, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τη Σύρο 1941 -1960 (%)

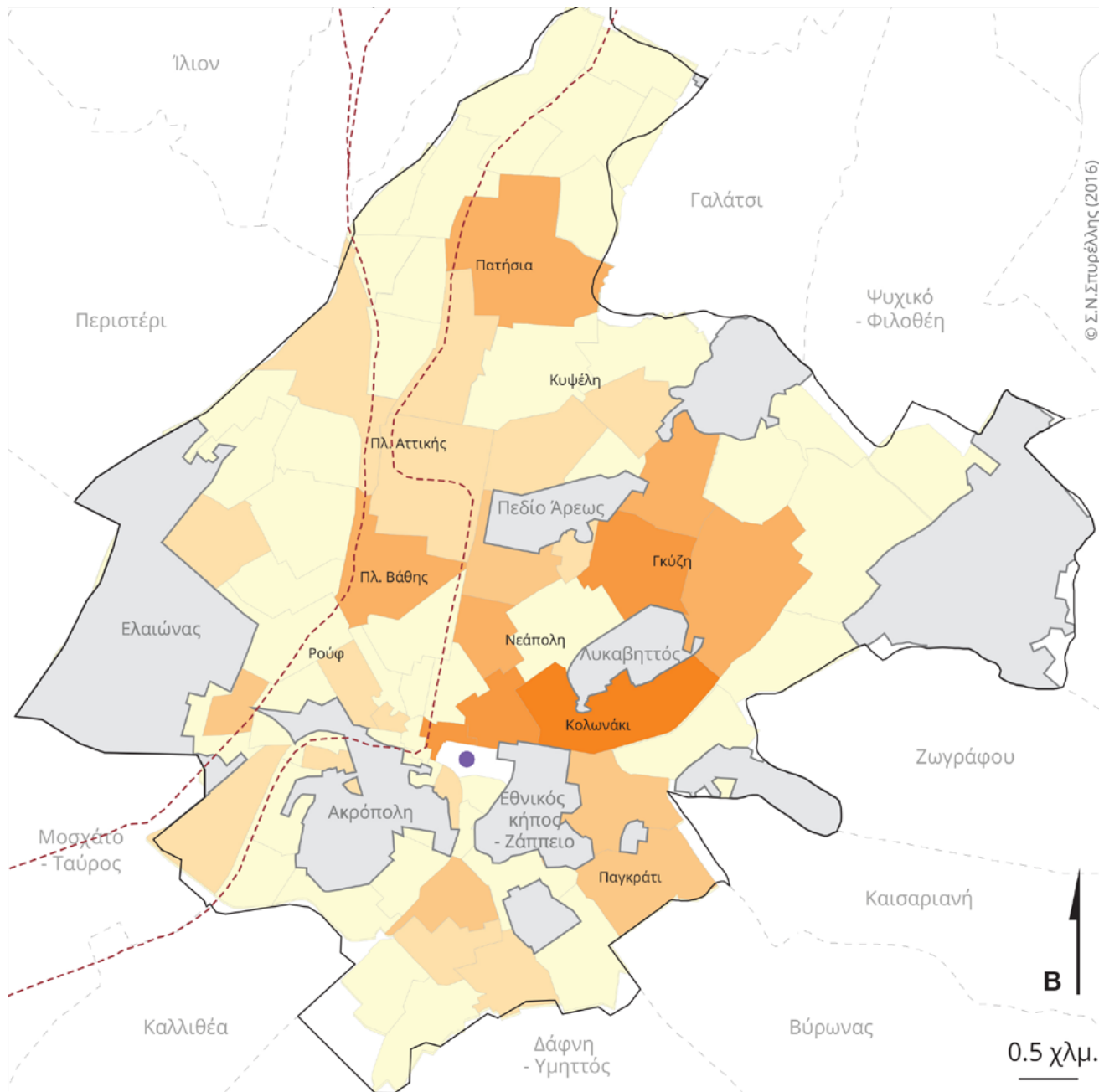

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

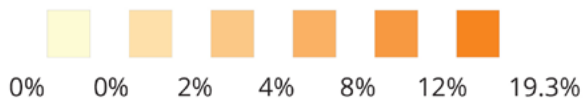
* 124 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 41 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Τήνο, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο την Τήνο 1941 -1960 (%)

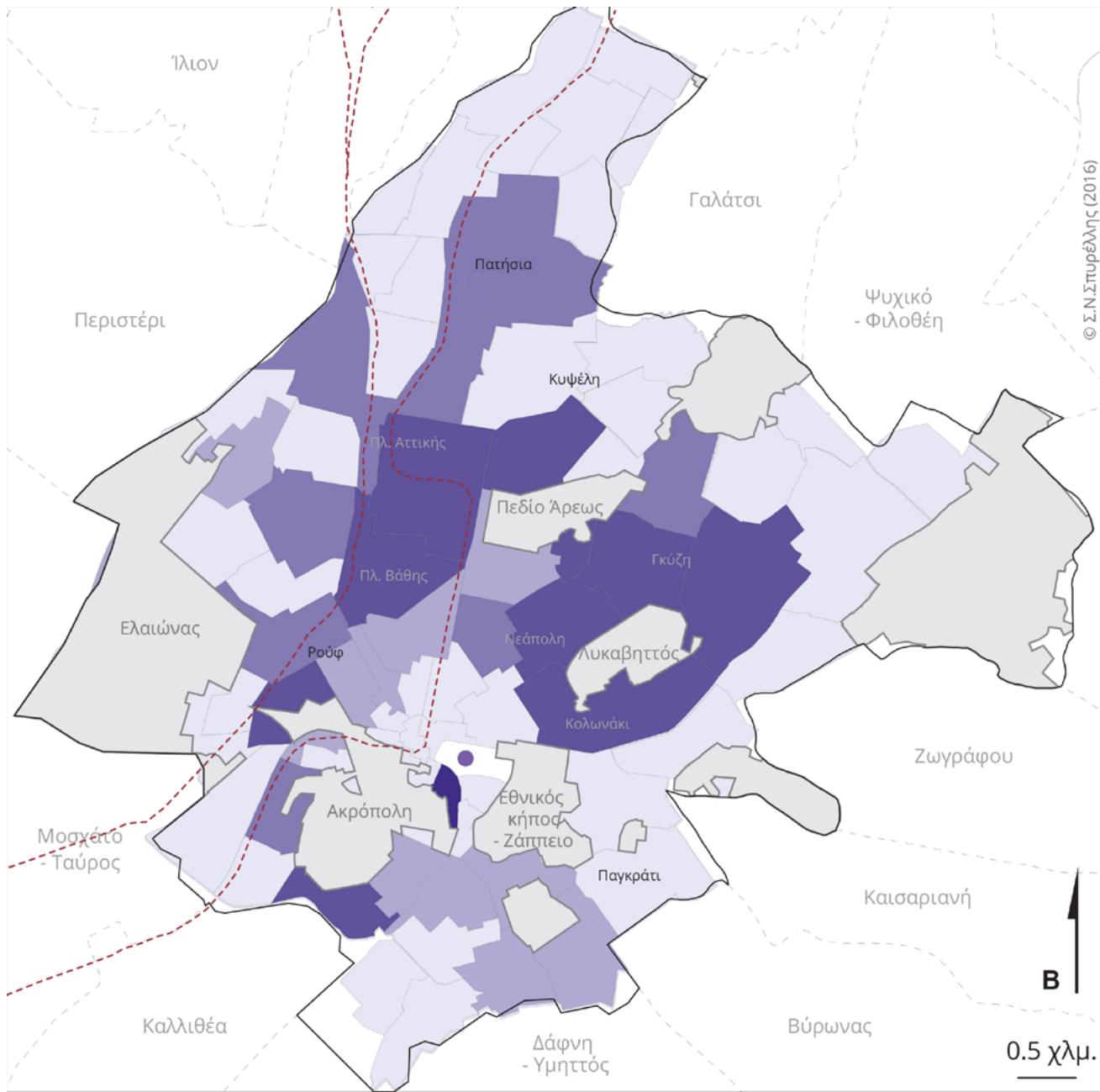

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη
- Ονόματα Συνοικιών
- Μητρόπολη Αθηνών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

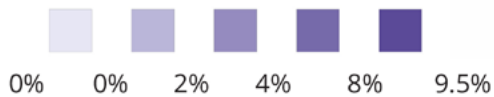
* 88 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 42 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τη Λέσβο, 1925-1940

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τη Λέσβο 1925 -1940 (%)

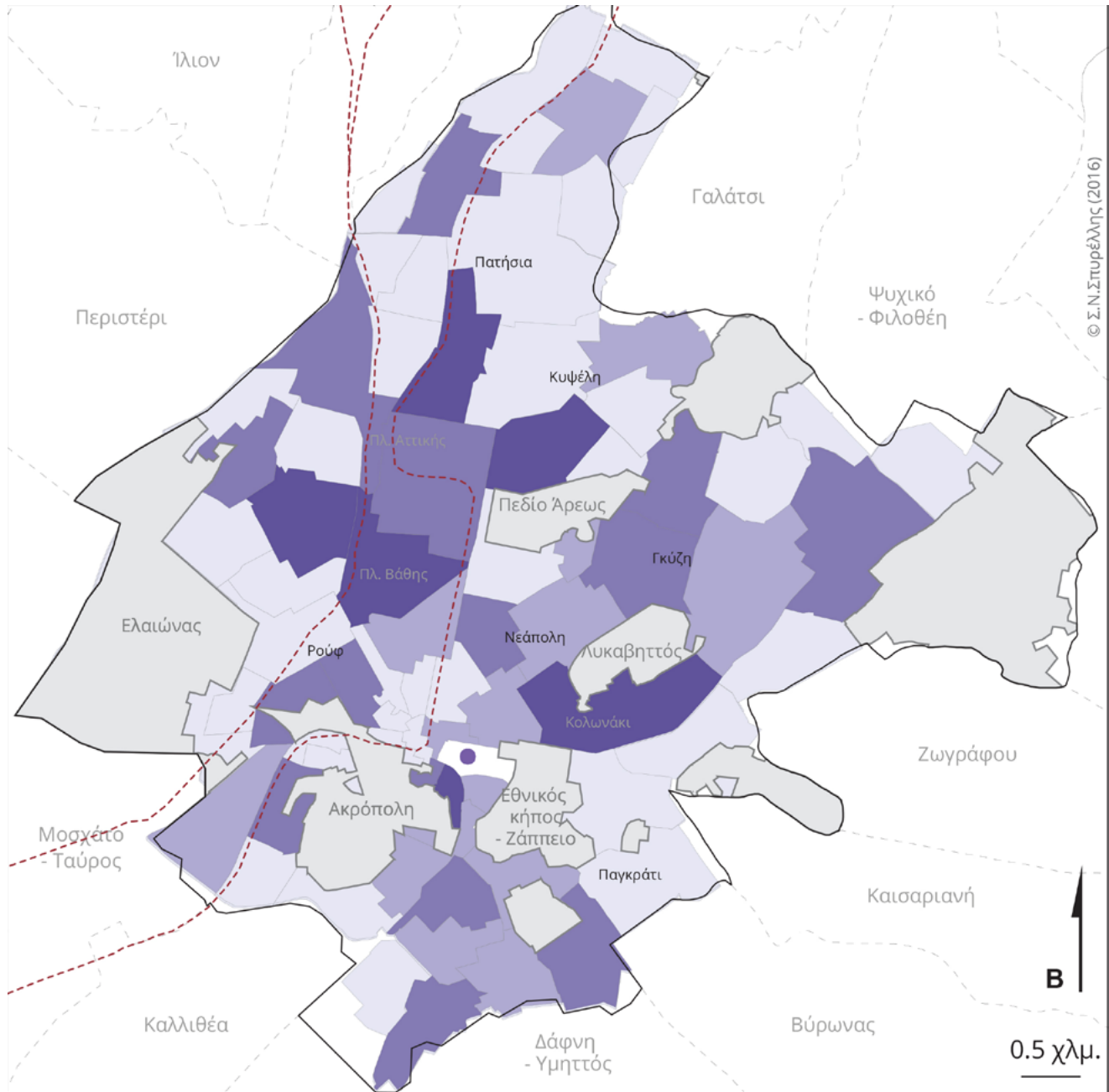

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Γκύζη
- Μητρόπολη Αθηνών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όρια ενοριών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

* 73 καταγραφές

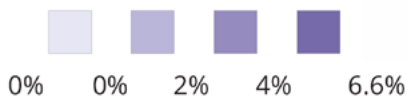
Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 43 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τη Σάμο, 1925-1940

© Σ.Ν. Στυρέλλης (2016)

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τη Σάμο 1925 -1940 (%)

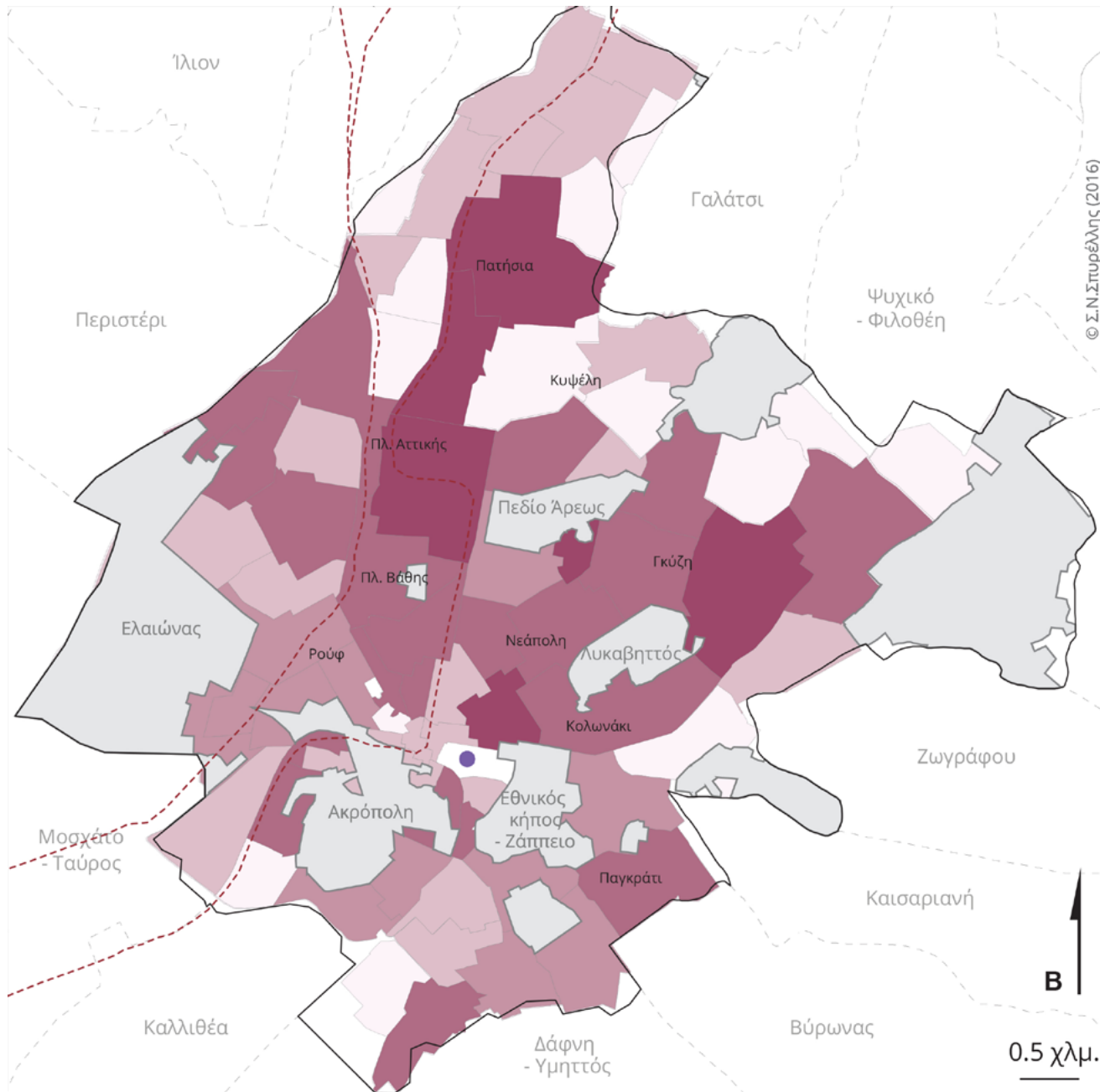

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Όρια ενοριών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όνοματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

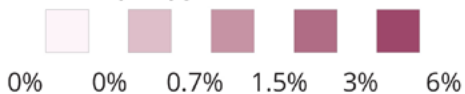
* 76 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 44 Τόπος κατοικίας των προσφύγων, 1925-1940

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο προσφυγικές περιοχές 1925 -1940 (%)

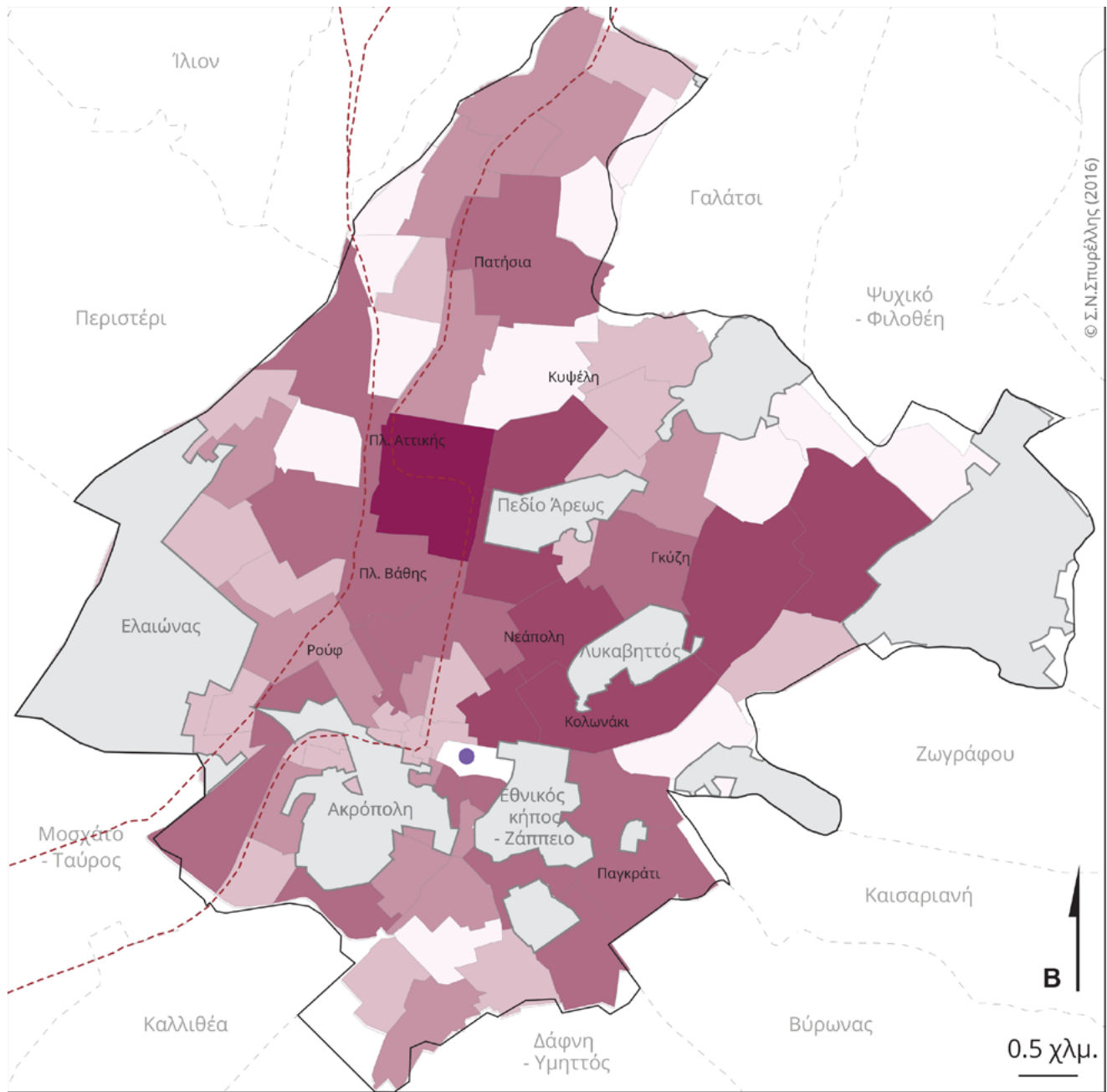

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 940 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 45 Τόπος κατοικίας των προσφύγων, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού*
με καταγωγή απο προσφυγικές
περιοχές 1941 -1960 (%)

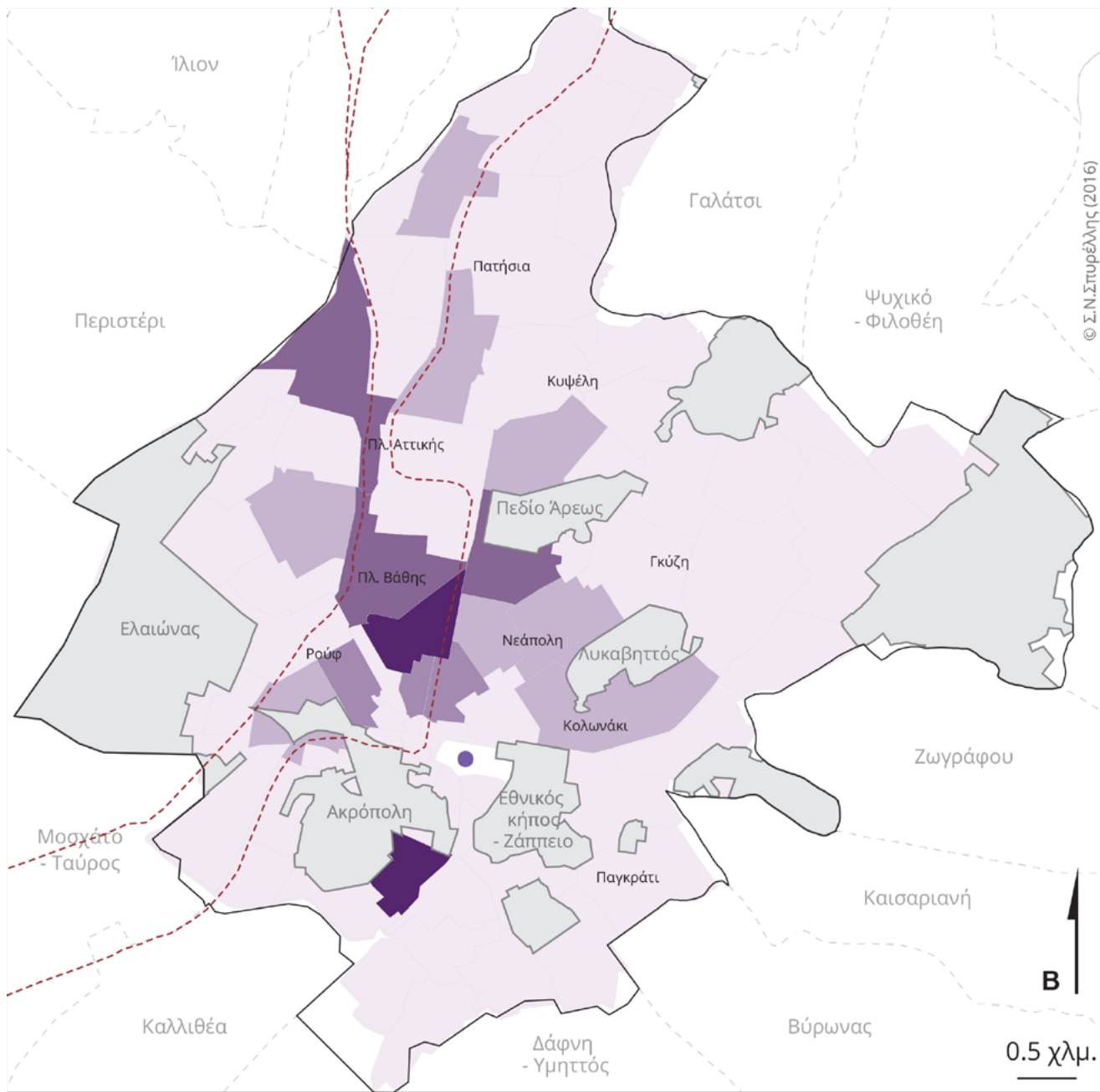
0%	0%	0.7%	1.5%	3%	6%	7%
----	----	------	------	----	----	----

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

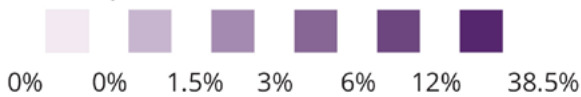
* 637 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 46 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Κεφαλονιά, 1910-1924

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο την Κεφαλονιά 1910 -1924 (%)

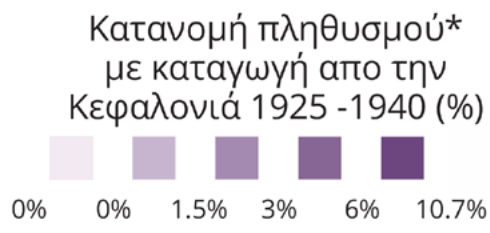
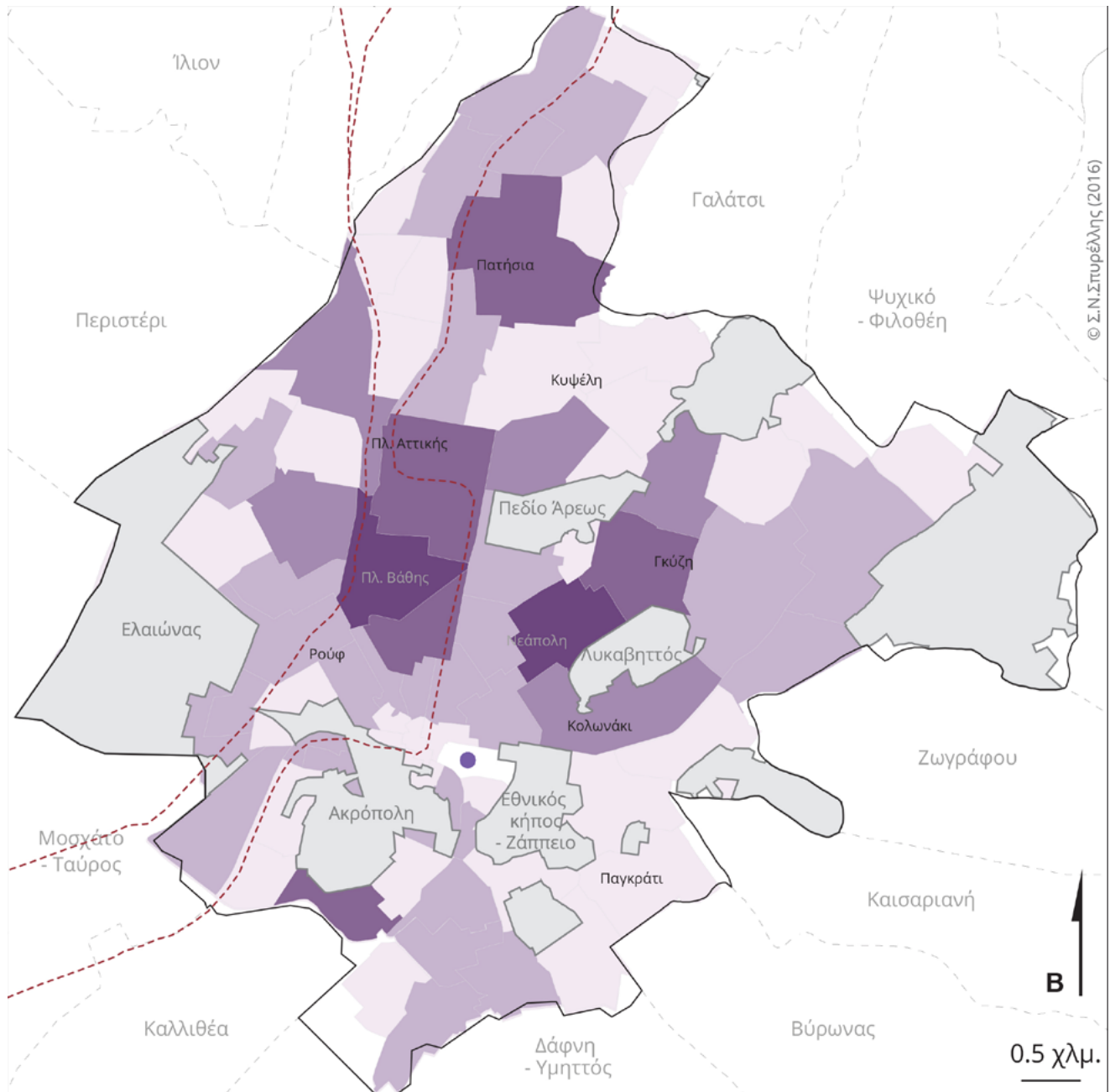

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 73 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 47 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Κεφαλονιά, 1925-1940

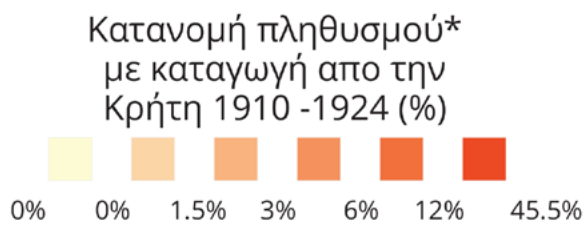
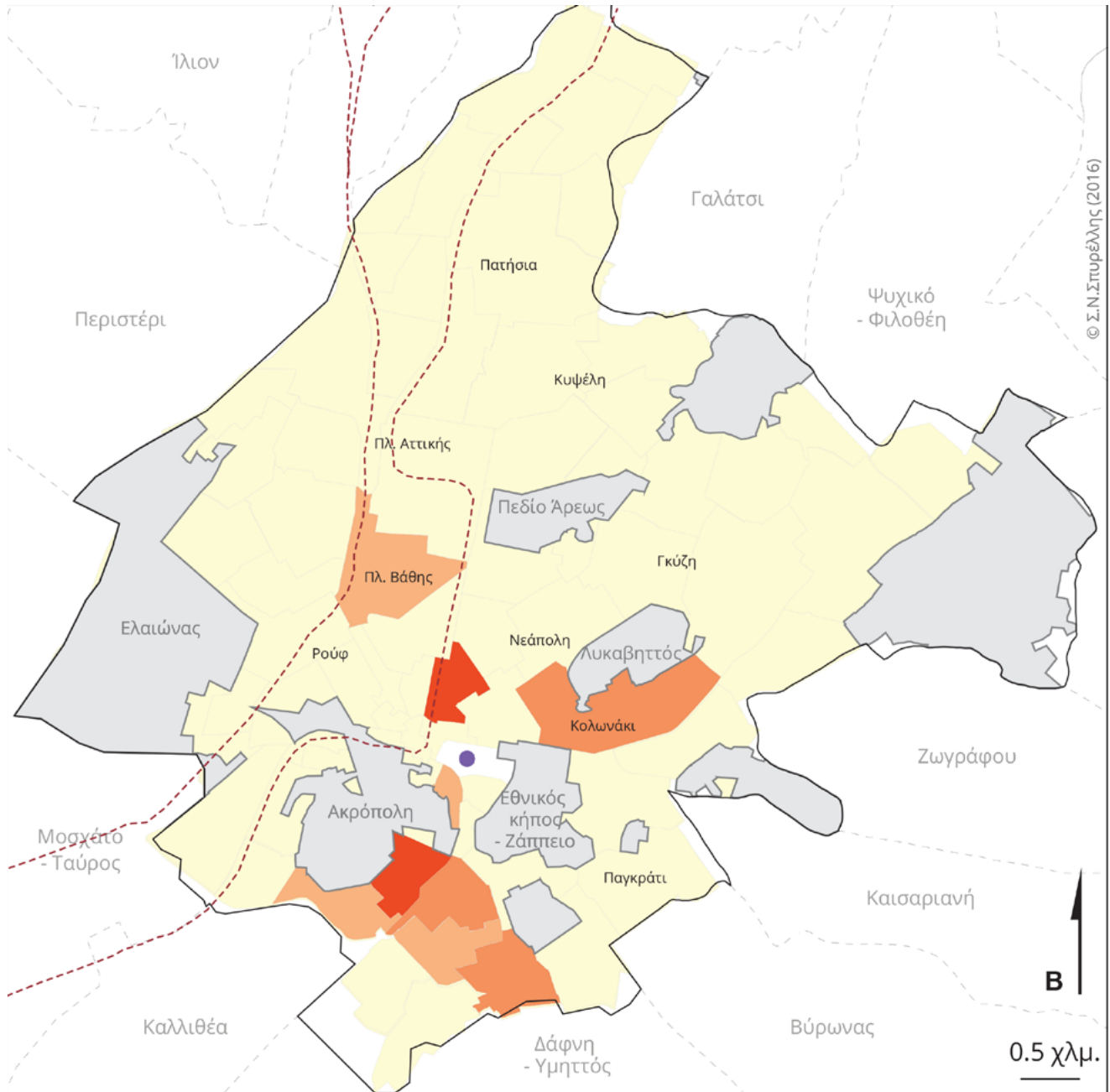

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Σουνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 103 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 48 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Κρήτη, 1910-1924

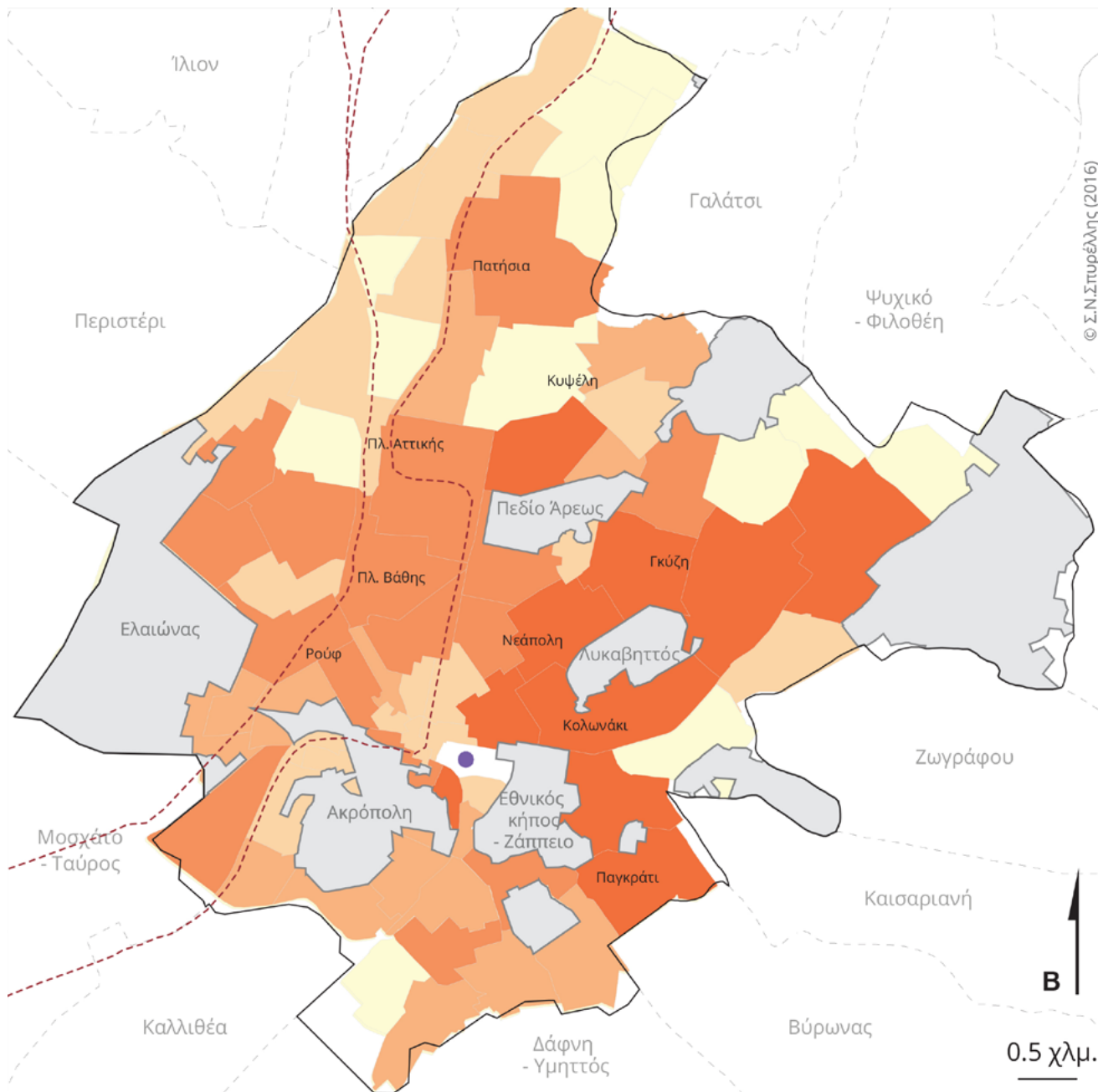

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 44 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 49 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Κρήτη, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο την Κρήτη 1941 -1960 (%)

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συναϊκιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 322 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

3.10 Επαγγελματική σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού

Πριν δούμε τις δυνατότητες επιλογής των συζύγων θα σκιαγραφήσουμε την επαγγελματική σύνθεση στη πρωτεύουσα, αξιοποιώντας τόσο τα στοιχεία που μας προσφέρουν οι απογραφές πληθυσμού της περιόδου 1900-1960, όσο και το υλικό που συλλέξαμε από την πρωτογενή έρευνα που έγινε στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων. Περιοριζόμαστε εδώ στη σύντομη παρουσίαση της απασχόλησης στην πρωτεύουσα, αφενός γιατί παρακάτω θέλουμε να εστιάσουμε στην επιλογή συζύγου αλλά και γιατί η αναλυτική μελέτη της επαγγελματικής σύνθεσης των Αθηναίων και της χωροταξικής κατανομής των διαφόρων επαγγελμάτων θα αποτελέσει αντικείμενο έρευνας που θα παρουσιαστεί σε επόμενη δημοσίευση.

Οι δημοσιευμένες πηγές

Οι απογραφές του 1920 και του 1928 προσφέρουν μια πρώτη καταγραφή του ενεργού πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων στους διάφορους κλάδους απασχόλησης.

Όπως είδαμε, η έλευση των προσφύγων αύξησε τον αθηναϊκό πληθυσμό κατά 25%. Το μεγάλο αυτό ποσοστό ανέτρεψε την επαγγελματική σύνθεση του ανδρικού πληθυσμού της πρωτεύουσας, συρρικνώνοντας το ποσοστό του πρωτογενούς τομέα από το 12,3% στο 2,9%! Το ποσοστό που χάθηκε από τον πρωτογενή τομέα προστέθηκε κυρίως στη βιομηχανία, δευτερευόντως στο εμπόριο και τέλος ενίσχυσε όλους τους άλλους κλάδους. Προφανώς η αύξηση αυτή ισοδυναμούσε με τα αντίστοιχα ποσοστά των προσφύγων στους διάφορους επαγγελματικούς κλάδους⁴². Η επαγγελματική, λοιπόν, κατανομή των προσφύγων συνέβαλε στην αλλαγή φυσιολογίας της Αθήνας, απομακρύνοντας πλέον κάθε αγροτικό χαρακτηριστικό της. Συνολικά, ένας στους τέσσερις Αθηναίους απασχολούνταν στη βιομηχανία, ένας στους έξι στο εμπόριο⁴³, αλλά σχεδόν ένας στους πέντε ήταν χωρίς επάγγελμα. Αν και το ποσοστό αυτών που δεν είχαν επάγγελμα είναι πολύ μεγάλο, η Αθήνα φαίνεται να ήταν μια πρωτεύουσα πολύ παραγωγική!

42 Το 30,6% των ανδρών προσφύγων κατέφυγε στη βιομηχανία και το 15,9% στο εμπόριο, σύμφωνα με την απογραφή του 1928 που περιέχει την απασχόληση των προσφύγων. Βλ. http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00020.pdf (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

43 Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», *Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών (1902-2002). Ιστορική αναδρομή στη συλλογική συνείδηση των εμπόρων*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2002, σ.17-58

Πίνακας 76 Κατανομή του ανδρικού ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1920 και 1928, Δήμος Αθηναίων

ΑΡΡΕΝΕΣ	1920 N	1928 N	1920 %	1928 %
Γεωργία	16.857	4.791	10,9	2,5
Κτηνοτροφία και θήρα	1.749	573	1,1	0,3
Αλιεία	216	88	0,1	0,0
Μεταλλεία και ορυχεία	246	235	0,2	0,1
Βιομηχανία	35.034	49.195	22,7	25,4
Μεταφορά και συγκοινωνία	9.317	14.325	6,0	7,4
Πίστις, ανταλλαγή και μεσολάβησις	2.970	7.551	1,9	3,9
Εμπόριον	23.146	32.359	15,0	16,7
Προσωπικαί υπηρεσίαι	3.327	3.589	2,2	1,9
Ελευθέρια επαγγέλματα	8.832	13.045	5,7	6,7
Δημόσιαι υπηρεσίαι	11.187	10.613	7,2	5,5
Άνευ επαγγέλματος	27.391	38.373	17,7	19,8
Μη δηλώσαντες ή μη ορίσαντες ακριβώς το επάγγελμα	14.056	18.708	9,1	9,7
Γενικόν σύνολον	154.328	193.445	100,0	100,0

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1920 και 1928.

Σε ό,τι αφορά τη γυναικεία έμμισθη εργασία, αυτή απλώς δεν δηλώνεται και το φαινόμενο δεν είναι μόνο ελληνικό⁴⁴. Ενδιαφέροντα ποσοστά είχαν μόνο οι γυναίκες που εργάζονταν στη βιομηχανία και στις προσωπικές υπηρεσίες· επρόκειτο για νέες και, βεβαίως, ανύπαντρες γυναίκες που εργάζονταν με στόχο είτε να συμβάλουν στον οικογενειακό προϋπολογισμό των γονιών τους είτε να συγκεντρώσουν την αναγκαία προίκα. Σ' αυτές τις δυο κατηγορίες προστέθηκαν και οι γυναίκες πρόσφυγες. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το ποσοστό όσων εγκατέλειπαν τη δουλειά μετά τον γάμο, αλλά είναι γνωστό και σε άλλες κοινωνίες πως υπήρχε υποκαταγραφή, όχι μόνο των υπηρετριών αλλά και των παντρεμένων γυναικών που ασκούσαν επάγγελμα⁴⁵. Συνολικά όμως, μετά την άφιξη των προσφύγων η γυναικεία

44 Μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο και στη Γαλλία η υποκαταγραφή της γυναικείας απασχόλησης είναι διαπιστωμένη. Βλ. Maurice Garden, «La population française entre les deux guerres», στο Jacques Dupâquier (επιμ.), *Histoire de la Population Française*, τόμ. 4: *De 1914 à nos jours*, PUF, Παρίσι 1988, σελ. 100.

45 Βλ. Maurice Garden, «La population française entre les deux guerres», ό.π., σελ. 102.

απασχόληση φαίνεται ότι μειώθηκε κατά 4% περίπου, όχι μόνο γιατί οι περισσότερες πρόσφυγες (76,1%) καταγράφονταν «άνευ επαγγέλματος» αλλά και γιατί ο απόλυτος αριθμός και το ποσοστό (78,2%) των αυτόχθονων γυναικών χωρίς επάγγελμα αυξήθηκε. Είναι πολύ αμφίβολο αν αυτά τα ποσοστά, σύμφωνα με τα οποία μόνο μία στις πέντε γυναίκες είχε απασχόληση, ανταποκρίνονταν στα πραγματικά ποσοστά της γυναικείας έμμισθης εργασίας τη δεκαετία του 1920 στην πρωτεύουσα. Θεωρούμε προφανή την υποκαταγραφή, τη στιγμή μάλιστα που η Μικρασιατική Καταστροφή είχε συνέπεια τη δημιουργία μεγάλου όγκου χηρών γυναικών, αυτόχθονων και προσφύγων, που αναζητούσαν έμμισθη απασχόληση για να συντηρήσουν την οικογένειά τους. Πρόκειται για μια σταθερή απροθυμία της κοινωνίας να δεχτεί τη διαρκή και μακρόχρονη γυναικεία απασχόληση, ακόμα και για επαγγέλματα που θεωρούνται «γυναικεία».

Πίνακας 77 Κατανομή του γυναικείου ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1920 και 1928, Δήμος Αθηναίων

ΘΗΛΕΙΣ	1920 N	1928 N	1920 %	1928 %
Γεωργία	238	197	0,2	0,1
Κτηνοτροφία και θήρα	76	18	0,1	0,0
Αλιεία	2		0,0	0,0
Μεταλλεία και ορυχεία	29	6	0,0	0,0
Βιομηχανία	10.019	14.958	8,5	7,7
Μεταφορά και συγκοινωνία	203	211	0,2	0,1
Πίστις, ανταλλαγή και μεσολάβησις	390	895	0,3	0,5
Εμπόριον	921	1.187	0,8	0,6
Προσωπικαί υπηρεσίαι	9.660	12.267	8,2	6,3
Ελευθέρια επαγγέλματα	2.368	4.278	2,0	2,2
Δημόσιαι υπηρεσίαι	1.131	1.335	1,0	0,7
Άνευ επαγγέλματος	86.413	15.0483	73,3	77,5
Μη δηλώσαντες ή μη ορίσαντες ακριβώς το επάγγελμα	6.421	8.268	5,4	4,3
Γενικόν σύνολον	117.871	194.103	100,0	100,0

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1920 και 1928.

Συνεπώς, όταν παρατηρούμε το σύνολο του ενεργού πληθυσμού, λόγω των μικρών καταγεγραμμένων ποσοστών της γυναικείας εργασίας, τα συνολικά ποσοστά διαφοροποιούνται και η εικόνα αλλάζει: μειώνεται ο βιοτεχνικός-βιομηχανικός αλλά και ο εμπορικός χαρακτήρας της πρωτεύουσας. Για να σκιαγραφήσουμε όμως την κοινωνική-επαγγελματική σύνθεση του πληθυσμού της Αθήνας, κατά την προπολεμική τουλάχιστον περίοδο, η επαγγελματική κατανομή πρέπει να γίνει για κάθε φύλο χωριστά. Και αυτό γιατί το επάγγελμα του συζύγου χαρακτήριζε την κοινωνική και οικονομική θέση της οικογένειας και η γυναικεία έμμισθη απασχόληση αφορούσε, πλην εξαιρέσεων, ανύπαντρες γυναίκες, ενώ δεν δηλωνόταν για τις παντρεμένες, ακόμα και για εκείνες που δούλευαν στις οικογενειακές επιχειρήσεις.

Σχεδόν σαράντα χρόνια μετά, το 1961, η κατανομή του αθηναϊκού ενεργού πληθυσμού ήταν κατά 70% άνδρες και 30% γυναίκες. Η βιομηχανία συνέχιζε να απασχολεί έναν στους τέσσερις άνδρες, αλλά επιπλέον προστέθηκαν και οι γυναίκες που τους συναγωνίζονταν στα ποσοστά. Βεβαίως, το 1/3 των γυναικών που δήλωναν ότι εργάζονται απασχολούνταν στον τομέα των προσωπικών υπηρεσιών και στα «γυναικεία» επαγγέλματα, ήταν δηλαδή υπηρέτριες, μοδίστρες, κομμώτριες και πάλι, σίγουρα, ανύπαντρες. Σημαντικά φαίνονται τα ποσοστά των γυναικών που καταπιάνονταν με το εμπόριο (ως υπάλληλοι ή ως αυτοαπασχολούμενες ή, τέλος, εργαζόμενες σε οικογενειακές επιχειρήσεις) και τις κοινωνικές υπηρεσίες (όπως δασκάλες, νοσοκόμες) ως αποτέλεσμα της βελτίωσης της εκπαίδευσης των γυναικών αλλά και των κοινωνικών μεταβολών που συντελούνταν στη χώρα. Ακόμα όμως και το 1960, ένα μεγάλο μέρος των γυναικών σταματούσε την εργασία μόλις παντρευόταν. Αυτό δεν συνέβαινε σε τρεις περιπτώσεις: όταν η σύζυγος εργαζόταν στην οικογενειακή επιχείρηση –είτε δηλωνόταν ως επάγγελμα είτε όχι–, όταν ήταν δημόσια υπάλληλος και όταν ασκούσε –συνήθως οι δυναμικές απόγονοι καλών οικογενειών– κάποιο ανώτερο ελεύθερο επάγγελμα, όπως του γιατρού ή του δικηγόρου.

Τέλος, εκτός από τη βιομηχανία-βιοτεχνία, και ο κλάδος του εμπορίου απασχολούσε σχεδόν τα ίδια ποσοστά προπολεμικά όπως και μεταπολεμικά, γύρω στο 20% του ανδρικού ενεργού πληθυσμού. Η μεγάλη μεταβολή στην ανδρική απασχόληση αφορούσε τον χώρο των κρατικών, δημοτικών και κοινωνικών υπηρεσιών, που από 5,5% το 1928 απασχολούσε πλέον 14,6%. Με τη σημαντική αύξηση συμμετοχής των γυναικών στις υπηρεσίες αυτές το σύνολο εξισώθηκε με αυτό της βιομηχανίας.

Πίνακας 78 Κατανομή του ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1920 και 1928, Δήμος Αθηναίων

ΚΛΑΔΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	1920 N	1928 N	1920 %	1928 %
Γεωργία	17.095	4.988	6,3	1,3
Κτηνοτροφία και θήρα	1.825	591	0,7	0,2
Αλιεία	218	88	0,1	0,0
Μεταλλεία και ορυχεία	275	241	0,1	0,1
Βιομηχανία	45.053	64.133	16,6	16,5
Μεταφορά και συγκοινωνία	9.520	14.536	3,5	3,8
Πίστις, ανταλλαγή και μεσολάβησις	3.360	8.446	1,2	2,2
Εμπόριον	24.067	33.546	8,8	8,7
Προσωπικάί υπηρεσίαι	12.987	15.856	4,8	4,1
Ελευθέρια επαγγέλματα	11.200	17.323	4,1	4,5
Δημόσιαι υπηρεσίαι	12.318	11.948	4,5	3,1
Άνευ επαγγέλματος	113.804	188.856	41,8	48,7
Μη δηλώσαντες ή μη ορίσαντες ακριβώς το επάγγελμα	20.477	26.976	7,5	7,0
Γενικόν σύνολον	272.199	387.528	100,0	100,0

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1920 και 1928.

Πίνακας 79 Κατανομή του ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1961, Δήμος Αθηναίων

ΚΛΑΔΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	Αμφοτέρων των φύλων	Άρρενες	Θήλειες	Αμφοτέρων των φύλων	Άρρενες	Θήλειες
ΓΕΩΡΓΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ Κ.ΛΠ.	1.742	1.526	216	0,7	0,9	0,3
ΟΡΥΧΕΙΑ, ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ, ΛΑΤΟΜΕΙΑ, ΑΛΥΚΑΙ	479	423	56	0,2	0,2	0,1
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ-ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	54.593	39.573	15.020	22,5	23,4	20,4
ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕΙΣ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ	14.022	13.891	131	5,8	8,2	0,2
ΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΣ, ΥΔΡΕΥΣΙΣ Κ.ΛΠ.	3.261	2.811	450	1,3	1,7	0,6
ΕΜΠΟΡΙΟΝ, ΤΡΑΠΕΖΑΙ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΙ Κ.ΛΠ.	47.150	37.795	9.355	19,4	22,3	12,7
ΜΕΤΑΦΟΡΑΙ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΙ	17.254	15.548	1.706	7,1	9,2	2,3
ΚΡΑΤΙΚΑΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΑΙ	21.057	15.569	5.488	8,7	9,2	7,5
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΑΙ	20.404	10.855	9.549	8,4	6,4	13,0
ΥΠΗΡΕΣΙΑΙ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΕΩΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ	9.456	7.893	1.563	3,9	4,7	2,1
ΥΠΗΡΕΣΙΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑΙ ΚΑΙ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑΣ	39.201	15.710	23.491	16,1	9,3	32,0
ΚΛΑΔΟΣ ΜΗ ΚΑΘΟΡΙΣΘΕΙΣ Ή ΜΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣ	5.510	3.984	1.526	2,3	2,4	2,1
ΝΕΟΙ	8.710	3.746	4.964	3,6	2,2	6,8
Σύνολο οικονομικά ενεργών	242.839	169.324	73.515	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1961.

Η πρωτογενής έρευνα

Η κοινωνική-επαγγελματική κατανομή των δεδομένων της πρωτογενούς έρευνας αποτελεί κατεξοχήν αντικείμενο του κοινωνικού ιστορικού, εφόσον καλείται να ταξινομήσει το επάγγελμα με βάση την αντίληψη ή την εικόνα που έχει ο ίδιος για την κοινωνία και όχι απλώς να εξηγήσει την εξέλιξη κάθε κλάδου απασχόλησης⁴⁶. Μάλιστα, στη δική μας βασική αρχειακή πηγή, στο δημοτικό αρχείο, τα επαγγέλματα δηλώθηκαν από τα ίδια τα άτομα που τα ασκούσαν, παρουσιάζοντας έτσι και τα υποκειμενικά τους κριτήρια για την κοινωνική-επαγγελματική κατηγορία στην οποία ανήκαν. Για παράδειγμα, με την αόριστη δήλωση «επιχειρηματίας ή επαγγελματίας ή τεχνικός», χωρίς καταχώριση συγκεκριμένου κλάδου απασχόλησης, ο υπογράφων διαχώριζε τον εαυτό του και το νοικοκυριό του από τα λαϊκά στρώματα. Επιπλέον, η συστηματική αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων συμπληρώνει το κενό που υπάρχει στις απογραφές σχετικά με τα επαγγέλματα των κατοίκων στον Δήμο Αθηναίων ανάμεσα στο 1928 και το 1961. Βεβαίως, στη συγκεκριμένη αρχειακή πηγή καταγράφονται τα επαγγέλματα νέων κατά κανόνα ατόμων, άρα η αναλογία αυτού του πληθυσμού ως προς τις ανώτερες βαθμίδες επαγγελματικής εξέλιξης και προαγωγής θα μειονεκτεί σε σύγκριση με το σύνολο του ανδρικού ενεργού πληθυσμού, στο οποίο περιλαμβάνονται και μεγαλύτερης ηλικίας άτομα, που είναι πιο πιθανό να έχουν καταξιωθεί επαγγελματικά. Τέλος, η πηγή αυτή είναι πολύτιμη για τη μελέτη της γυναικείας εργασίας, έστω και αν αποτυπώνει μόνο το μικρό τμήμα των γυναικών που δηλώνει έμμισθη απασχόληση την επομένη του γάμου.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου που δηλώνονταν την περίοδο 1910-1924 αφορούν, στην πλειονότητά τους, γάμους στρατιωτικών, δημοσίων υπαλλήλων και ανώτερων κοινωνικών-επαγγελματικών ομάδων. Για τον λόγο αυτό και τα στατιστικά δεδομένα δεν είναι ενδεικτικά της επαγγελματικής σύνθεσης της πρωτεύουσας την εποχή αυτή. Οι επόμενες όμως χρονικές περιόδους, οπότε η δήλωση του γάμου έγινε υποχρεωτική, μας επιτρέπουν να συγκροτήσουμε μια κατανομή των επαγγελματιών των συζύγων που είναι αντιπροσωπευτική της κοινωνικής-επαγγελματικής σύνθεσης του πληθυσμού. Την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος που συλλέξαμε, με βάση το γράμμα Β, ελέγξαμε με τον πίνακα 80, μέσω μιας πολύ αναλυτικής ταξινόμησης που επιλέξαμε, είκοσι τεσσάρων ομάδων, ώστε να αναδειχτούν οι τυχόν ποσοστιαίες αποκλίσεις. Είναι ενδιαφέρον ότι ανάμεσα στο δικό μας δείγμα του 1928, που αντιπροσωπεύει πράγματι ένα ποσοστό γύρω στο 10%, και τους

46 Alain Desrosières & Laurent Thévenot, *Les catégories socio-professionnelles*, La Découverte, Παρίσι, 1988. Επίσης Νικήτας Πατινώτης, «Κοινωνιολογική ταξινόμηση των επαγγελμάτων: θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικά διλήμματα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 91, 1996, 15-42 <http://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7284/7004> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

«νυμφευθέντες άρρενες κατά το 1928 κατ' επάγγελμα» της φυσικής κίνησης του πληθυσμού οι αποκλίσεις που παρουσιάζει η κατανομή των επαγγελματιών των γαμπρών είναι μάλλον μικρές. Η κυριότερη διαφοροποίηση που προέκυψε αφορά το ποσοστό των ανώτερων ελεύθερων επαγγελματιών (γιατρών, δικηγόρων, μηχανικών κ.λπ.), που είναι σχεδόν διπλάσιο στη στατιστική συγκριτικά με την αποδελτίωση που έγινε στο Ληξιαρχείο. Βέβαια, ένα ποσοστό αυτής της διαφοράς εξηγείται από την απόφασή μας κατά την καταχώριση των δεδομένων να εντάξουμε τους επιστήμονες που δήλωναν, για παράδειγμα, «δικηγόρος, δημόσιος υπάλληλος» στην κατηγορία των ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων.

Πίνακας 80 Κοινωνικές-επαγγελματικές ομάδες των νυμφευμένων Αρρένων στον Δήμο Αθηναίων το 1928

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ	ΚΙΝΗΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ Α	ΛΗΞΙΑΡΧΕΙΟ Α	ΚΙΝΗΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ %	ΛΗΞΙΑΡΧΕΙΟ %
Τεχνίτες - βιοτέχνες	335	27	13,6	9,9
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	322	31	13,0	11,4
Μαγαζάτορες - «πώλες» - έμποροι - εμπορομεσίτες	313	31	12,7	11,4
Ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα	207	11	8,4	4,0
Επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή	202	23	8,2	8,4
Εργάτες - εργατικοί	182	23	7,4	8,4
Μεταφορές	167	20	6,8	7,3
Σώματα ασφαλείας - Ένοπλες Δυνάμεις	153	16	6,2	5,9
Οικοδομή: τεχνίτες - εργάτες ειδικευμένοι	143	19	5,8	7,0
Δημοτικοί - δημόσιοι υπάλληλοι	116	17	4,7	6,2
Άνεργοι - Άεργοι - Άνευ - Στρατιώτες	80	1	3,3	0,4
Τραπεζίτες, χρηματιστές	49	1	2,0	0,4
Παροχή υπηρεσιών	47	8	1,9	2,9
Αγρότες - αλιείς - γαιοκτήμονες - κτηματίες	45	7	1,8	2,6
Μεσαία ελεύθερα επαγγέλματα	36	5	1,5	1,8
Τέχνες	23	2	0,9	0,7
Ναυτικοί	23	1	0,9	0,4

Πλανόδιοι - μικρέμποροι - λούστροι - καπνοπώλες	15	4	0,6	1,5
Φοιτητές - πτυχιούχοι	13		0,5	
Βιομήχανοι - εργοστασιάρχες - εφοπλιστές		2		0,7
Ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι		13		4,8
Ανώτεροι στρατιωτικοί		5		1,8
Συνταξιούχοι-ανάπηροι στρατιωτικοί		4		1,5
εργολάβιοι οικοδομών		2		0,7
ΣΥΝΟΛΟ	2.471	273	100,0	100,0

Πηγή: Φυσική κίνηση του πληθυσμού (νυμφευθέντες άρρενες κατά το 1928 κατ' επάγγελμα) και ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων του έτους 1928. Ταξινόμηση δική μου.

Η ταξινόμηση που επελέγη για τα επαγγέλματα των Αθηναίων, που δηλώθηκαν στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου της περιόδου 1910-1960, επιχειρεί να συνδυάσει τη θέση στην εργασία –άρα και τα πιθανά εισοδήματα και την κοινωνική ιεραρχία– με τον κλάδο απασχόλησης. Οι δέκα πέντε κατηγορίες συγκροτήθηκαν με στόχο την ανάδειξη αφενός των διαφορετικών κλάδων δραστηριότητας, αφετέρου της οικονομικής ελίτ και των λαϊκών στρωμάτων της πρωτεύουσας⁴⁷. Βεβαίως βρίσκονται στην ίδια κατηγορία οι τεχνίτες-βιοτέχνες με τους μαγαζάτορες⁴⁸ και τους έμπορους, αλλά πώς να ξεχωρίσει κανείς τον υποδηματοποιό, τον χαλκουργό, τον χρυσοχόο και τον σιδηρουργό από τον τυπογράφο, τον «εμπορορράπτη», τον μάγειρα, τον καφεπώλη και τον ζαχαροπλάστη, καθώς είναι προφανές ότι τα ίδια πρόσωπα παρήγαν και πουλούσαν την παραγωγή τους, είχαν επαγγελματική έδρα, έστω ασήμαντη, και απολάμβαναν ανεξαρτησία στην εργασία τους;

Αν προσπαθήσουμε να συγκρίνουμε την κατανομή των επαγγελματιών που αποδελτιώθηκαν από τις ληξιαρχικές πράξεις της περιόδου 1925-1940 με αυτά της απογραφής του 1928, προκύπτουν κάποιες ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Καταρχήν, σχετικά με τους τομείς απασχόλησης της οικονομίας: Ο πρωτογενής τομέας αντιπροσωπεύεται με το ίδιο ποσοστό, δηλαδή 3% περίπου. Ο δευτερογενής τομέας, όμως, δεν

47 Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα & Μυρτώ Δημητροπούλου, «Κοινωνική και επαγγελματική διαστρωμάτωση της πρωτεύουσας, 1860-1940», στο Θωμάς Μαλούτας & Σταύρος Σπυρέλλης (επιμ.), *Κοινωνικός άτλαντας της Αθήνας*, Ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού, 2015: <http://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/338/> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

48 Βλ. Geoffrey Crossick and Heinz-Gerhard Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe 1780-1914*, Routledge, London and New York, 1995, Geoffrey Crossick (editor), *The artisan and the European town, 1500-1900*, Ashgate, Aldershot, 1997, Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραιοί. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

εμφανίζεται όπως στην απογραφή, αφού στη δική μας ταξινόμηση οι απασχολούμενοι στη μεταποίηση έχουν κατανεμηθεί σε τρεις κατηγορίες: τους τεχνίτες-βιοτέχνες, τους ειδικευμένους και τους ανειδίκευτους εργάτες. Το ίδιο συμβαίνει και με το εμπόριο, που στη δική μας ταξινόμηση βρίσκεται πάλι διάχυτο μέσα σε τρεις κατηγορίες: οι έμποροι μαζί με τους μαγαζάτορες, οι «εμπορικοί αντιπρόσωποι» μαζί με τους «πλασιέ» σε μια άλλη κατηγορία, που μάλλον δεν διαθέτει εμπορική στέγη, και οι υπάλληλοι σε μια τρίτη κατηγορία, των χαμηλόμισθων ιδιωτικών υπαλλήλων. Πάντως, συνολικά η μεταποίηση και το εμπόριο είναι μάλλον στα ίδια επίπεδα με αυτά της απογραφής. Τα ελεύθερα επαγγέλματα είναι στα ίδια ποσοστά αλλά οι υπηρεσίες, δημόσιες και προσωπικές, καταγράφονται με πολύ σημαντικότερα ποσοστά απ' ό,τι στην απογραφή του 1928.

Στην κοινωνική-επαγγελματική κατηγοριοποίηση των Αθηναίων που επιλέξαμε είναι εντυπωσιακό ότι από το 1925 έως το 1960 δεν παρατηρείται καμιά σημαντική αλλαγή στην κοινωνική-επαγγελματική σύνθεση και, όπως φαίνεται, η Κατοχή και ο Εμφύλιος δεν την επηρέασαν καθόλου! Παρά λοιπόν τη συνέχιση της εσωτερικής μετανάστευσης και τη συνεχή διόγκωση του πληθυσμού, που διπλασιάστηκε στη διάρκεια της περιόδου 1920-1960, υπήρχε έντονη σταθερότητα της κοινωνικής δομής. Στην πρωτεύουσα η ελίτ, αποτελούμενη από εργοστασιάρχες, εφοπλιστές, καθηγητές πανεπιστημίου, τραπεζίτες, εκδότες εφημερίδων, γιατρούς, δικηγόρους, μηχανικούς και διευθυντικά στελέχη ιδιωτικών επιχειρήσεων, αντιπροσώπευε λιγότερο από το 10%. Από την άλλη μεριά, τα λαϊκά στρώματα, με τους εργάτες μεροκαματιάρηδες, τους οικοδόμους, τους πλανόδιους και τους χαμηλόμισθους ιδιωτικούς υπαλλήλους, συγκροτούσαν τουλάχιστον το 30% της αθηναϊκής κοινωνίας. Στο ενδιάμεσο των δύο αυτών πόλων υπήρχαν όλες εκείνες οι κατηγορίες που πάλευαν να αναρριχηθούν κοινωνικά ή, αν η συγκυρία δεν τους ευνοούσε, να μη διολισθήσουν στα λαϊκά στρώματα. Στη διατήρηση αυτής της δομής συνέβαλλε η εξωτερική μετανάστευση, που απορροφούσε μεγάλο τμήμα των νέων που επιθυμούσαν να δημιουργήσουν, και ξενιτεύονταν για να συγκεντρώσουν το απαιτούμενο κεφάλαιο.

Στη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου υπήρξε, ωστόσο, μια πολύ σημαντική αλλαγή που αποτυπώθηκε στα δημοτικά αρχεία, σχετικά με τη γυναικεία απασχόληση. Στην αρχική περίοδο 1910-1924, στις ληξι-αρχικές πράξεις γάμου, οι γυναίκες που έφεραν στην αναγραφή του επαγγέλματος κάτι διαφορετικό από τα «οικιακά» ήταν μόλις 0,25%: μία διδάκτωρ φιλολογίας που γεννήθηκε στη Φιλαδέλφεια των ΗΠΑ και παντρεύτηκε έναν δικηγόρο, δύο οδοντίατροι που παντρεύτηκαν δυο οδοντιάτρους, δύο δασκάλες που η μια παντρεύτηκε με κτηματία και η άλλη με λοχαγό, δύο ιδιωτικές υπάλληλοι που η μία παντρεύτηκε

δάσκαλο και η άλλη «τροφοδότη», μια εργάτρια που παντρεύτηκε έναν λαχανοπώλη, μια βιβλιοπώλης που ο σύζυγός της ασκούσε επίσης το ίδιο επάγγελμα, άρα, αν δεν έγινε εκ παραδρομής η εγγραφή, η γυναίκα μάλλον δούλευε στο ίδιο βιβλιοπωλείο, μια ηθοποιός που παντρεύτηκε ηθοποιό και μια δημόσια υπάλληλος που παντρεύτηκε τυπογράφο. Υπενθυμίζουμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις δήλωσης του γάμου μέχρι το 1925, η σύζυγος ήταν παρούσα και υπέγραφε.

Πίνακας 81 Κοινωνικές-επαγγελματικές κατηγορίες με βάση τις ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων, άνδρες, 1910-1960

α/α		1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
1	Βιομήχανοι - εργοστασιάρχες - εφοπλιστές - εισοδηματίες - τραπεζίτες - εκδότες εφημερίδων κλπ.	2,0	1,6	1,3	1,0	1,0
2	Ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα	8,7	5,8	7,0	6,7	7,0
3	Ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι	2,0	1,1	1,5	1,5	1,4
4	Δημόσιοι υπάλληλοι	14,5	9,7	13,3	11,7	10,9
5	Σώματα ασφαλείας - ένοπλες δυνάμεις	27,1	5,6	5,1	6,2	5,1
6	Αγρότες - αλιείς - γαιοκτήμονες - κτηματίες	2,9	2,9	1,9	2,4	2,1
7	Τεχνίτες - βιοτέχνες - «πώλες» - έμποροι - επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή - ξενοδόχοι	15,4	24,8	25,8	24,5	22,5
8	Μεσαία στελέχη (καθηγητής, δάσκαλος, μεσάζων, πράκτορας, ασφαλιστής, εμπορομεσίτης, λογιστής, ταμίας, δημοσιογράφος)	7,6	5,7	6,7	4,6	4,2
9	Οικοδομή: εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες	1,9	8,0	5,6	5,2	6,1
10	Εργάτες-αρτεργάτες- υπάλληλοι κρεσπωλείου, αρτοποιείου	1,5	8,2	5,0	6,4	8,3
11	Υπηρεσίες, αμαξηλάτες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτιλία	5,0	9,5	8,4	9,7	10,5
12	ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι	3,1	11,6	13,1	13,6	15,5
13	Πλανόδιοι - μικρέμποροι - λούστροι - καπνοπώλες	0,3	1,1	1,2	1,6	0,8
14	Συνταξιούχοι	1,6	1,4	1,5	1,9	1,4
15	Άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες	3,1	2,1	2,0	2,8	2,6
	Άγνωστο	3,3	0,7	0,7	0,3	0,5
	ΣΥΝΟΛΟ	100,0	99,9	100,0	99,9	100,0

Πίνακας 82 Κατανομή της γυναικείας απασχόλησης, 1925-1960, στον Δήμο Αθηναίων

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	1925-40	1941-50	1951-60
Μοδίστρες	17,2	9,8	6,7
Δημόσιοι υπάλληλοι	27,8	39,5	28,6
Καλλιτέχνες	3,6	3,3	3,1
Εργάτριες	5,9	2,9	5,7
Διδασκάλισσες (ξένων γλωσσών, μουσικής κλπ.)	17,8	4,5	3,4
Ελεύθερα επαγγέλματα (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί)	6,5	6,0	9,0
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	17,2	29,8	37,4
Σπουδάστριες-φοιτήτριες	0,6	2,6	2,5
άλλο	3,6	1,7	3,7
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1925-1960.

Στην επόμενη, όμως, περίοδο, 1925-1940, η δήλωση του γάμου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, θα γίνεται μόνο από τον σύζυγο. Εδώ το ποσοστό των γυναικών που φέρει επάγγελμα θα αυξάνει σταδιακά και θα γίνει 3%, θα πολλαπλασιαστεί στη συνέχεια επί 2,5 φορές μέσα στη δεκαετία του 1940, φτάνοντας το 7,8%, και θα διπλασιαστεί άλλη μια φορά τη δεκαετία του 1950, όταν 14,6% των ανδρών συζύγων θα δηλώσουν πως οι σύζυγοί τους έχουν επάγγελμα. Στον πίνακα 82 αποτυπώνεται η γυναικεία απασχόληση μετά το 1925 και η εντυπωσιακή είσοδος των γυναικών στον δημόσιο τομέα⁴⁹ ως υπάλληλοι υπουργείων και στον ιδιωτικό ως υπάλληλοι τραπεζών, λογίστριες και εμποροϋπάλληλοι. Εξίσου εντυπωσιακή είναι και η συνεχώς εντεινόμενη παρουσία των γυναικών σε επιστημονικά επαγγέλματα,

49 Βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990 και της ίδιας «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα» ΜΝΗΜΩΝ, 1987, Σελ 234-246 DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.607> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

συγχρόνως με την αύξηση του αριθμού των φοιτητριών. Είναι προφανές ότι όσο μικρή και αν φαίνεται αυτή η κατανομή για μια ευρωπαϊκή πρωτεύουσα την αντίστοιχη περίοδο⁵⁰, δεν μπορεί να υπήρχε σε οποιαδήποτε ελληνική πόλη εκτός από την Αθήνα, που συγκέντρωνε, πέραν των άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων, τις διοικητικές και πολιτιστικές λειτουργίες της χώρας, επιτρέποντας στις νέες και εκπαιδευμένες γυναίκες να διεκδικήσουν τη θέση τους και έξω από τα μέχρι τότε καθιερωμένα «γυναικεία επαγγέλματα».

3.11 Επάγγελμα και ηλικία κατά τον πρώτο γάμο

Η κοινωνική κατηγορία φαίνεται ότι επηρέαζε τις γαμήλιες συμπεριφορές που σχετίζονταν με την ηλικία κατά τον πρώτο γάμο. Ο ήδη υψηλός μέσος όρος ηλικίας των ανδρών ήταν σαφώς υψηλότερος όσο ανώτερη ήταν η κοινωνική-επαγγελματική τους κατάταξη. Αναλυτικότερα, η αθηναϊκή ελίτ, των βιομηχάνων, εργοστασιάρχων, εφοπλιστών, εισοδηματιών, τραπεζιτών και εκδοτών εφημερίδων, παντρευόταν από ένα έως τρία χρόνια αργότερα από τον μέσο όρο. Το υπόλοιπο κομμάτι της ελίτ που περιλάμβανε τα ελεύθερα επαγγέλματα (γιατρούς, δικηγόρους, πολιτικούς μηχανικούς, συμβολαιογράφους κ.λπ.) παντρευόταν από ένα έως δυο χρόνια αργότερα. Οι σπουδές και ο χρόνος που απαιτούνταν για την επαγγελματική σταδιοδρομία ήταν ίσως η σημαντικότερη παράμετρος. Και οι δημόσιοι υπάλληλοι εμφάνιζαν την ίδια συμπεριφορά, πιθανόν ως αποτέλεσμα της αναμονής τους για επαγγελματική άνοδο. Στην άλλη άκρη, τα λαϊκά στρώματα, με τους εργάτες και τους χαμηλόμισθους ιδιωτικούς υπαλλήλους, παντρεύονταν νωρίτερα από τον μέσο όρο, αφού η επαγγελματική τους δραστηριότητα δεν τους επέτρεπε να στοχεύουν σε επαγγελματική σταδιοδρομία και κοινωνική ανέλιξη.

50 Στο Παρίσι κατά τον Μεσοπόλεμο, το ποσοστό των γυναικών ηλικίας 16 έως 65 ετών με έμμισθη απασχόληση κυμαινόταν από 20% έως 30%. Βλ. Maurice Garden, «La population française entre les deux guerres», ό.π., σελ. 98-101.

Πίνακας 83 Μέση ηλικία ανδρών κατά τον πρώτο γάμο ανά κοινωνική-επαγγελματική ομάδα, Δήμος Αθηναίων, 1910-1960

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ	1910-24	1925-40	1941-60
Βιομήχανοι - εργοστασιάρχες - εφοπλιστές - εισοδηματίες - τραπεζίτες - εκδότες εφημερίδων κλπ.	34,1	34,0	36,6
Ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα	34,4	32,7	34,8
Ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι	35,3	30,6	32,8
Δημόσιοι υπάλληλοι	34,3	33,0	34,4
Σώματα ασφαλείας - ένοπλες δυνάμεις	33,0	31,4	33,4
Αγρότες - αλιείς - γαιοκτήμονες - κτηματίες	33,1	33,4	33,3
Τεχνίτες - βιοτέχνες - «πώλες» - έμποροι - επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή -ξενοδόχοι	33,3	30,9	33,2
Μεσαία στελέχη (καθηγητής, δάσκαλος, μεσάζων, πράκτορας, ασφαλιστής, εμπορομεσίτης, λογιστής, ταμίας, δημοσιογράφος)	31,8	32,4	34,9
Οικοδομή: εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες	31,8	28,3	31,4
Εργάτες- αρτεργάτες- υπάλληλοι κρεοπωλείου, αρτοποιείου	30,8	28,8	30,4
Υπηρεσίες, αμαξηλάτες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτιλία	32,3	29,8	32,5
Ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι	32,9	30,8	32,4
Πλανόδιοι - μικρέμποροι - λούστροι - καπνοπώλες	33,1	31,7	33,5
Συνταξιούχοι	39,0	40,9	43,4
Άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες	28,4	27,9	30,7
ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	33,2	31,0	33,2

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1910-1960.

Πίνακας 84 Ποσοστιαία κατανομή των κοινωνικών-επαγγελματικών κατηγοριών των γαμπρών και των πεθερών, Δήμος Αθηναίων, 1925-1940 (4.521 παρατηρήσεις)

ΠΕΘΕΡΟΣ																% επί του συνόλου
ΓΑΜΠΡΟΣ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1	10	5	0	2	0	1	2	2	1	1	1	4	0	2	0	2
2	5	18	11	8	14	4	8	11	2	2	2	6	0	6	7	6
3	4	4	0	3	3	1	1	0	1	1	2	1	0	1	1	1
4	16	17	11	14	11	7	11	17	8	5	8	16	0	15	9	10
5	15	8	17	9	20	4	6	4	6	1	5	9	0	9	7	6
6	0	3	0	1	1	6	2	3	2	3	2	1	0	2	2	3
7	14	12	22	20	14	28	28	21	29	26	29	16	43	15	24	26
8	12	12	17	8	11	3	7	15	3	2	3	7	0	14	6	6
9	0	2	11	6	3	9	6	3	15	12	12	4	14	5	5	8
10	1	1	0	4	3	11	4	1	5	26	7	3	5	1	8	8
11	3	4	11	7	5	11	10	5	9	11	14	6	14	6	6	9
12	17	8	0	11	9	11	11	15	13	7	11	24	10	16	16	11
13	0	1	0	0	1	2	0	0	1	0	3	0	10	1	0	1
14	1	1	0	2	1	1	2	0	3	1	1	1	0	4	1	1
15	3	4	0	3	4	1	3	3	1	2	2	2	5	2	6	2
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
% επί του συνόλου	2	4	0	5	2	29	27	2	6	8	5	4	0	2	2	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1925-1940.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ: 1: βιομήχανοι, εργοστασιάρχες, εφοπλιστές, εισοδηματίες, τραπεζίτες, εκδότες εφημερίδων, βουλευτές, καθηγητές πανεπιστημίου 2: ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα, 3: ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι, 4: δημόσιοι υπάλληλοι, 5: σώματα ασφαλείας-ένοπλες δυνάμεις, 6: αγρότες, αλιείς, γαιοκτήμονες, κτηματίες, 7: τεχνίτες, βιοτέχνες, «πώλες», έμποροι, επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή, ξενοδόχοι, 8: μεσαία στελέχη (καθηγητές, δάσκαλοι, μεσάζοντες, πράκτορες, ασφαλιστές, εμπορομεσίτες, λογιστές, ταμίες, δημοσιογράφοι), 9: οικοδομή (εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες), 10: εργάτες, αρτεργάτες, υπάλληλοι κρεοπωλείου, αρτοποιείου, 11: υπηρεσίες, αμαξηλάτες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτίλια, 12: ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι, 13: πλανόδιοι, μικρέμποροι, λούστροι, καπνοπώλες, 14: συνταξιούχοι, 15: άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες.

3.12 Επιλογή συζύγου και επάγγελμα

Η μορφή των ληξιαρχικών πράξεων γάμου πριν από το 1925 δεν μας επιτρέπει να μελετήσουμε την πιθανή επαγγελματική ενδογαμία στην πρωτεύουσα στο πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα, καθώς το αναγραφόμενο επάγγελμα των γυναικών ήταν τα «οικιακά» (εκτός κάποιων εξαιρέσεων) και επιπλέον δεν δηλωνόταν το επάγγελμα του πατέρα της νύφης. Η εγγραφή, αργότερα, του επαγγέλματος του πατέρα της νύφης, εφόσον αυτός ήταν εν ζωή τη στιγμή του γάμου, μας επιτρέπει να ελέγξουμε και να διαπιστώσουμε την κοινωνική-επαγγελματική ενδογαμία κατά την περίοδο 1925-1960, και να αντιληφθούμε κατά πόσο ο γάμος ήταν μια κοινωνική-οικονομική συμφωνία ανάμεσα στις δυο οικογένειες, του γαμπρού και της νύφης.

Στην πρώτη περίοδο, 1925-1940, σε σύνολο 4.521 περιπτώσεων του δείγματος που ο πατέρας της νύφης ήταν εν ζωή και υπήρχε δηλωμένο επάγγελμα, δυο επαγγελματικές κατηγορίες ήταν κυρίαρχες και συγκέντρωναν πάνω από τους μισούς πεθερούς: οι αγρότες-κτηματίες (29% των περιπτώσεων), που ήταν δεκαπλάσιοι από τους γαμπρούς, και οι τεχνίτες-βιοτέχνες-μαγαζάτορες-έμποροι, που ήταν περίπου όσοι και οι γαμπροί (27% των περιπτώσεων). Για τους γαμπρούς η κατάσταση ήταν τελείως διαφορετική από ό,τι για τους πεθερούς, και παρέμεινε όπως την είδαμε και παραπάνω στον πίνακα 81: η πιο σημαντική κατηγορία ήταν των τεχνιτών-εμπόρων (26%), ενώ οι αγρότες-κτηματίες δεν συγκροτούσαν παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό (3%). Τα επόμενα σημαντικά ποσοστά είναι αυτά των ιδιωτικών (11%) και δημόσιων υπαλλήλων (10%), γεγονός που φανερώνει τις μεγάλες αλλαγές που συντελέστηκαν στην οικονομική ζωή της πρωτεύουσας με την ανάπτυξη των κρατικών υπηρεσιών.

Οι τεχνίτες-μαγαζάτορες συνιστούσαν την πιο σημαντική κατηγορία τόσο για τους πεθερούς όσο και για τους γαμπρούς, και εμφάνιζαν έντονη ενδογαμία μεταξύ τους. Οι γαμπροί αυτοί επιπλέον διάλεγαν και διαλέγονταν από πεθερούς από όλα τα άλλα επαγγέλματα, από την ελίτ έως τα πιο λαϊκά στρώματα της πόλης. Είναι προφανές ότι η αοριστία της δήλωσης «μαγαζάτορας» ή «τεχνίτης» εμποδίζει να συμπεράνουμε εισοδηματικές διαφοροποιήσεις, που σίγουρα ήταν πολύ μεγάλες μεταξύ των ατόμων που βρίσκονταν κάτω από αυτή την κατηγορία. Οι γεωργοί-κτηματίες, που δεν συμπεθέριαζαν καθόλου μεταξύ τους, ως πεθεροί φαίνεται να είχαν προτίμηση στους μαγαζάτορες-τεχνίτες γαμπρούς. Την ίδια προτίμηση έδειχναν και οι εργάτες και ιδίως οι πλανόδιοι μικρέμποροι, πιθανόν επιτυγχάνοντας έτσι την κοινωνική ανέλιξη της κόρης τους – αλλά και οι τεχνίτες-μαγαζάτορες γαμπροί μάλλον έβρισκαν προίκα

ένα καλό ακίνητο. Η ενδογαμία ωστόσο ίσχυε αναμφίβολα για τα λαϊκά στρώματα, ανάμεσα στους εργάτες και στους χαμηλόμισθους ιδιωτικούς υπαλλήλους.

Πίνακας 85 Ποσοστιαία κατανομή των κοινωνικών-επαγγελματικών κατηγοριών των γαμπρών και των πεθερών, 1941-1960, Δήμος Αθηναίων (6.898 παρατηρήσεις)

ΓΑΜΠΡΟΣ	ΠΕΘΕΡΟΣ															% επί του συνόλου
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1	12	3	0	2	4	1	2	3	1	0	0	1	0	1	1	1
2	15	23	19	8	10	3	10	13	3	2	7	7	0	10	5	7
3	5	4	2	3	0	1	2	1	1	0	1	1	0	2	2	1
4	13	19	15	17	19	8	13	13	8	5	8	15	8	17	14	12
5	8	7	6	8	20	5	6	10	6	3	7	5	3	6	7	6
6	0	1	4	2	0	5	1	1	2	2	1	1	0	1	3	2
7	22	13	20	21	9	26	27	15	25	28	25	21	28	17	23	24
8	4	8	13	5	9	2	5	8	2	2	4	7	0	7	4	4
9	1	0	2	4	1	8	4	6	10	7	6	2	11	4	6	6
10	1	1	0	3	1	11	3	2	7	26	7	4	18	4	7	7
11	2	6	6	9	6	12	9	6	12	10	15	7	8	8	12	10
12	11	10	9	14	13	14	14	16	18	11	16	23	13	19	10	15
13	0	0	0	1	0	1	0	0	1	1	1	0	10	0	1	1
14	0	0	2	1	0	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1
15	4	5	4	3	7	1	4	4	3	3	2	3	0	3	3	3
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
% επί του συνόλου	1	3	1	5	1	25	21	2	5	7	6	6	1	10	6	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1941-1960.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ: 1: βιομήχανοι, εργοστασιάρχες, εφοπλιστές, εισοδηματίες, τραπεζίτες, εκδότες εφημερίδων, βουλευτές, καθηγητές πανεπιστημίου 2: ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα, 3: ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι, 4: δημόσιοι υπάλληλοι, 5: σώματα ασφαλείας-ένοπλες δυνάμεις, 6: αγρότες, αλιείς, γαιοκτήμονες, κτηματίες, 7: τεχνίτες, βιοτέχνες, «πώλες», έμποροι, επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή, ξενοδόχοι, 8: μεσαία στελέχη (καθηγητές, δάσκαλοι, μεσάζοντες, πράκτορες, ασφαλιστές, εμπορομεσίτες, λογιστές, ταμίες, δημοσιογράφοι), 9: οικοδομή (εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες), 10: εργάτες, αρτεργάτες, υπάλληλοι κρεοπωλείου, αρτοποιείου, 11: υπηρεσίες, αμαξηλάτες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτιλία, 12: ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι, 13: πλανόδιοι, μικρέμποροι, λούστροι, καπνοπώλες, 14: συνταξιούχοι, 15: άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες.

Τα ανώτερα επαγγέλματα δεν εμφάνιζαν έντονη ενδογαμία και θα χρειαζόμασταν και εδώ εισοδηματικά κριτήρια για να αναλύσουμε καλύτερα τη συμπεριφορά τους. Όταν, βεβαίως, το 1926 ένας «εφοπλιστής» θα παντρεύει την κόρη του με «βιομήχανο», μπορούμε να υποθέσουμε –βασιζόμενοι στα σημερινά δεδομένα– το οικονομικό στάτους των δύο οικογενειών· αλλά όταν το 1932 η κόρη κάποιου «εισοδηματία» θα παντρευτεί αξιωματικό του πολεμικού ναυτικού, η κατάσταση δεν είναι για εμάς το ίδιο σαφής. Η έλλειψη έντονης ενδογαμίας ανάμεσα στις ομάδες της αθηναϊκής αριστοκρατίας δείχνει και την έλλειψη επαγγελματικών στεγανών αυτής της κατηγορίας, η οποία συναναστρεφόταν και συμπεθέριαζε όχι μόνο με τους ομοίους της αλλά και με ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους και ανώτερους στρατιωτικούς και βεβαίως κάποιους εμπόρους.

Στη δεύτερη περίοδο, 1941-1960, οι σημαντικότερες επαγγελματικές κατηγορίες των πεθερών στις 6.898 περιπτώσεις θα είναι και πάλι οι αγρότες-κτηματίες (25%) και οι τεχνίτες-βιοτέχνες-μαγαζάτορες-έμποροι (21%), έστω και με μικρότερα ποσοστά. Οι εργάτες οικοδομών (5%)⁵¹ και οι εργάτες των άλλων κλάδων (7%) συνιστούν από κοινού και πάλι μια τρίτη κατηγορία, ενώ το καινούριο στοιχείο θα είναι η δυναμική εμφάνιση των συνταξιούχων πεθερών, με προφανώς πολλαπλάσιο ποσοστό από αυτό των γαμπρών (10%), μάλλον ως αποτέλεσμα της έναρξης λειτουργίας του ΙΚΑ από το 1937 και των συστηματικών χορηγήσεων συντάξεων από το 1951. Η επόμενη γενιά αυτή των γαμπρών θα συνεχίσει να έχει την ίδια κατανομή που είχε και προπολεμικά: μεγαλύτερη κατηγορία παραμένει αυτή των τεχνιτών και εμπόρων (24%) και ακολουθούν οι ιδιωτικοί (15%) και οι δημόσιοι υπάλληλοι (12%), με ενισχυμένα ποσοστά σε σχέση με πριν, αφού η μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση της πρωτεύουσας προκαλεί και διόγκωση των υπηρεσιών και του εμπορίου. Και οι τρεις αυτές κατηγορίες συγγενεύουν με όλες τις άλλες κατηγορίες των πεθερών και αρκετές φορές με την ίδια ένταση που συγγενεύουν και μεταξύ τους⁵². Η παρατήρηση αυτή μας ωθεί να καταλήξουμε ότι τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά, μέχρι το 1960 τουλάχιστον, η πρωτεύουσα ήταν χώρος μεγάλης κοινωνικής κινητικότητας. Μια μικρή διαφοροποίηση αφορά τη σχετικά πιο έντονη ενδογαμία στις δεκαετίες 1940 και 1950 των ανώτερων ελεύθερων επαγγελματιών, που παραπέμπει σε θέματα μεταβίβασης της πελατείας από τη μια οικογένεια στην άλλη, όπως μας υπενθυμίζουν οι πολυάριθμες περιπτώσεις πεθερών και γαμπρών δικηγόρων αλλά και γιατρών, αρχιτεκτόνων

51 Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των απασχολούμενων στην οικοδομή από άλλη πηγή και η μελέτη της Δήμητρας Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, είναι βασισμένη σε συνεντεύξεις και δεν προσφέρει καθόλου ποσοτικά στοιχεία.

52 Για τη συγγένεια μεταξύ των μελών των διαφόρων κοινωνικών-επαγγελματικών κατηγοριών στην Αθήνα βλ. Eugenia Bournova & Myrto Dimitropoulou, «Les réseaux de parrainage dans une capitale orthodoxe: Athènes, du milieu du XIXe siècle au milieu du XXe siècle», στο Guido Alfani, Vincent Gourdon & Isabelle Robin (επιμ.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée (XVIe-XXIe)*, Peter Lang, Βρυξέλλες 2015, σελ. 405-428.

ή μηχανικών. Η ενδογαμία γίνεται πιο αποκαλυπτική όταν η νύφη έχει ήδη ένα επάγγελμα, όπως η 28άχρονη Αθηναία δικηγόρος, κόρη δικηγόρου, που παντρεύτηκε το 1943 συνομήλικό της δικηγόρο από τη Σμύρνη, ή η 30άχρονη αρχιτεκτόνισσα, κόρη εμπόρου, που παντρεύτηκε το 1958 έναν 34άχρονο αρχιτέκτονα, όλοι από την Αθήνα.

3.13. Επάγγελμα και καταγωγή των γαμπρών

Από τον πίνακα 86, δεν προκύπτει καμία εξειδίκευση ανά γεωγραφικό διαμέρισμα ή περιοχή στην άσκηση επαγγέλματος την περίοδο 1910-1924, αλλά υπενθυμίζουμε ότι τα δεδομένα της περιόδου αυτής δεν είναι αντιπροσωπευτικά της επαγγελματικής κατανομής της πρωτεύουσας. Καταρχάς το βάρος της Περιφέρειας Πρωτευούσης και της Πελοποννήσου από όπου προέρχονταν οι μισοί από τους γαμπρούς ήταν συντριπτικό και δύσκολα αφήνει να διαφανούν πιθανές διαφοροποιήσεις. Πάντως οι γαμπροί από τις δυο περιοχές γίνονταν με την ίδια σειρά στρατιωτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι και τεχνίτες-μαγαζάτορες. Αυτή όμως η παρατήρηση ισχύει και για τις άλλες περιοχές που συμμετείχαν με μικρό ποσοστό στη διαμόρφωση του αθηναϊκού πληθυσμού, όπως η Στερεά Ελλάδα, η Κρήτη και η Θεσσαλία. Μόνη σημαντική απόκλιση συνιστούσαν οι πρόσφυγες, που όταν δεν ήταν τεχνίτες-μαγαζάτορες, ήταν μεσαία στελέχη στον ιδιωτικό τομέα και λιγότερο συχνά δημόσιοι υπάλληλοι ή στρατιωτικοί. Ακόμα και τα ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα προέρχονταν από όλες τις περιοχές σχεδόν με τα ίδια ποσοστά, με εξαίρεση τα νησιά του Αιγαίου που είχαν χαμηλότερα.

Στις δυο επόμενες περιόδους, που το δείγμα μας είναι αντιπροσωπευτικό, αναδεικνύονται ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις περιόδους. Οι σημαντικότερες ίσως είναι αυτές που παρουσιάζουν οι εργάτες όλων των κλάδων: στην προπολεμική περίοδο οι εργάτες κατάγονταν από πολλές περιοχές, αλλά όχι από Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο, Θεσσαλία, Θράκη και Ιόνιο, ενώ τα υψηλότερα ποσοστά των ανώτερων ελεύθερων επαγγελματιών προέρχονταν ακριβώς από Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο. Στη μεταπολεμική περίοδο οι Ηπειρώτες, οι Κυκλαδίτες, οι πρόσφυγες αλλά και οι άνδρες από τα άλλα νησιά του Αιγαίου γίνονταν σε σημαντικό ποσοστό εργάτες και μικρότερα ποσοστά κατευθύνονταν στον δημόσιο τομέα. Οι Ηπειρώτες είχαν μάλιστα εξειδίκευση στην κατασκευή του ψωμιού, καθώς ένας στους τρεις αρτεργάτες καταγόταν από την Ήπειρο. Ωστόσο δεν γίνονταν αρτοποιοί, εφόσον ακόμη ένας στους τρεις αρτοποιούς ήταν πρόσφυγας. Πάντως από όσους δήλωσαν επάγγελμα «εργάτης» ή «εργατικός» την

προπολεμική περίοδο, ένας στους τρεις ήταν πρόσφυγας και ένας στους πέντε Κυκλαδίτης. Η κατανομή αυτή παρέμεινε η ίδια και μετά το 1940 για τους Κυκλαδίτες, αλλά δεν ίσχυε πλέον για τους πρόσφυγες, που φαίνεται πως κατευθύνθηκαν σε άλλα επαγγέλματα. Προπολεμικά πάντως οι πρόσφυγες είχαν πολύ έντονη παρουσία και ως ιχθυοπώλες (1 στους 2), καρραγωγείς, ξυλουργοί, υποδηματοποιοί, ράφτες και μουσικοί (1 στους 3). Οι Κυκλαδίτες εκτός από «εργάτες» είχαν και άλλη εξειδίκευση: ένας στους τρεις χτίστες ήταν Κυκλαδίτης, τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά.

Εξάλλου, πολύ υψηλή συσχέτιση εξειδίκευσης-καταγωγής παρουσίαζαν οι γαλακτοπώλες: στους τέσσερις οι τρεις ήταν Στερεοελλαδίτες! Οι Πελοποννήσιοι είχαν εξειδίκευση στα σώματα ασφαλείας: 40% των αστυνομικών κατάγονταν από την Πελοπόννησο. Βεβαίως την ίδια περίοδο το 30% των δικηγόρων ήταν επίσης από την Πελοπόννησο αλλά τα ποσοστά αυτά απλώς επιβεβαιώνουν την πληθυσμιακή δύναμη των Πελοποννησίων στην πρωτεύουσα και τη δυνατότητα επιρροής τους στο πολιτικό σύστημα.

Πίνακας 86 Κοινωνικές-επαγγελματικές κατηγορίες των γαμπρών, σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1910-1924

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΘΡΑΚΗ	ΙΟΝΙΟ	ΚΡΗΤΗ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	% επί του συνόλου
1	3	1	3	1	8	2	1	4	1	6	1	2	2	2
2	8	8	9	10	8	11	8	5	9	6	10	10	17	9
3	3	1	1	1	0	3	1	2	3	3	2	2	8	2
4	15	13	19	8	8	20	11	15	21	11	19	7	11	15
5	25	41	24	41	8	25	41	20	21	16	31	9	7	27
6	5	3	3	3	0	3	2	4	0	3	2	3	2	3
7	14	14	19	19	33	14	18	19	20	15	16	26	16	16
8	9	6	9	6	0	7	3	8	9	13	6	13	15	8
9	3	1	0	2	8	2	1	4	3	1	1	3	1	2
10	1	1	0	0	8	1	3	3	3	3	1	6	0	2
11	5	4	4	3	8	8	3	9	4	8	4	6	7	5
12	4	2	5	5	8	3	2	4	3	3	2	5	6	3
13	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	1	1	0
14	1	3	0	0	0	1	0	1	1	1	2	1	1	2
15	4	2	3	3	0	2	5	3	1	10	2	4	6	3
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
% επί του συνόλου	25	14	2	3	0	7	4	8	2	2	23	7	3	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1910-1924.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ: 1: βιομήχανοι, εργοστασιάρχες, εφοπλιστές, εισοδηματίες, τραπεζίτες, εκδότες εφημερίδων, βουλευτές, καθηγητές πανεπιστημίου 2: ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα, 3: ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι, 4: δημόσιοι υπάλληλοι, 5: σώματα ασφαλείας-ένοπλες δυνάμεις, 6: αγρότες, αλιείς, γαιοκτήμονες, κτηματίες, 7: τεχνίτες, βιοτέχνες, «πάωλες», έμποροι, επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή, ξενοδόχοι, 8: μεσαία στελέχη (καθηγητές, δάσκαλοι, μεσάζοντες, πράκτορες, ασφαλιστές, εμπορομεσίτες, λογιστές, ταμίες, δημοσιογράφοι), 9: οικοδομή (εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες), 10: εργάτες, αρτεργάτες, υπάλληλοι κρεοπωλείου, αρτοποιείου, 11: υπηρεσίες, αμαξηλάτες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτιλία, 12: ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι, 13: πλανόδιοι, μικρέμποροι, λούστροι, καπνοπώλες, 14: συνταξιούχοι, 15: άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες.

Πίνακας 87 Κοινωνικές-επαγγελματικές κατηγορίες των γαμπρών σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1925-1940

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	ΥΠΟΜΟΝΟΠΟΙΗΤΕΡΕΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	ΗΠΕΡΟΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΘΡΑΚΗ	ΙΟΝΙΟ	ΚΡΗΤΗ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	% επί του συνόλου
1	2	2	0	2	18	3	1	2	2	1	1	2	2	2
2	6	8	4	6	6	4	5	4	7	7	9	4	7	6
3	2	1	0	0	0	2	1	2	0	3	1	0	2	1
4	10	12	14	11	6	12	12	5	8	5	15	5	13	10
5	4	10	10	11	6	5	14	2	7	6	9	2	2	6
6	3	4	1	1	0	3	2	6	3	2	3	2	2	3
7	24	23	23	27	35	22	21	25	22	26	23	31	20	25
8	7	4	3	5	12	8	4	4	0	3	6	6	13	6
9	11	4	5	7	0	5	2	13	8	14	3	9	8	8
10	5	4	14	5	6	6	14	17	15	15	4	12	2	8
11	10	11	8	6	6	10	9	11	7	8	10	9	9	10
12	11	11	19	14	6	17	12	7	13	11	11	13	12	12
13	1	2	0	2	0	1	1	1	3	0	1	2	1	1
14	1	2	0	2	0	2	1	0	3	1	2	1	0	1
15	4	2	0	1	0	2	1	1	2	1	2	2	5	2
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
% επί του συνόλου	22	9	2	3	0	6	3	9	1	4	17	21	3	100

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1925-1940.

Πίνακας 88 Κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες των γαμπρών σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1941-1960

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΠΕΡΦΕΡΕΙΑ ΠΙΡΑΙΕΥΟΥΣΗΣ	ΥΠΟΛΟΙΠΟΣ ΤΕΡΤΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΘΡΑΚΗ	ΙΟΝΙΟ	ΚΡΗΤΗ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΠΡΟΣΦΥΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΛΛΕΣΧΙΡΕΣ	% επί του συνόλου
1	1	1	0	0	0	0	1	1	0	1	1	2	3	1
2	7	7	4	14	4	5	7	3	10	6	7	6	14	7
3	2	1	2	1	0	1	1	1	3	1	1	1	6	1
4	11	15	12	12	17	10	17	7	13	9	13	8	11	12
5	3	10	5	9	9	6	10	2	7	4	8	3	5	5
6	1	5	2	1	0	3	2	5	1	2	3	1	1	2
7	26	20	25	26	23	24	19	21	23	24	22	30	17	24
8	5	3	3	6	8	5	5	3	4	4	5	5	7	5
9	7	4	4	4	4	3	4	9	3	9	4	8	4	6
10	6	6	17	3	4	7	6	16	6	11	6	6	5	7
11	9	10	7	6	17	13	10	16	10	13	9	10	7	10
12	16	12	15	11	8	14	14	12	17	12	16	14	14	15
13	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	2	2	1	1
14	1	2	2	2	6	3	3	1	0	1	2	1	0	2
15	3	2	2	3	0	3	1	1	2	2	2	2	7	3
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
% επί του συνόλου	28	10	3	3	0	6	4	7	2	4	19	9	5	

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1941-1960.

3.14 Σύνοψη

Οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου αποτελούν, πράγματι, πολύτιμο υλικό για τη μελέτη των γαμήλιων στρατηγικών, της γεωγραφικής κινητικότητας, της κοινωνικής-επαγγελματικής σύνθεσης του ανδρικού πληθυσμού και τη γυναικεία απασχόληση. Η Αθήνα, με τον νεαρό πληθυσμό που συγκέντρωσε από τις άλλες περιοχές κατέγραψε υψηλή γαμηλιότητα, αλλά με υψηλό μέσο όρο ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο. Παράλληλα, τόσο οι εσωτερικοί μετανάστες όσο και οι πρόσφυγες παρουσίασαν έντονα ποσοστά γεωγραφικής ενδογαμίας, πιο αδρά από τα ποσοστά επαγγελματικής ενδογαμίας που διαπιστώνουμε όταν μελετάμε την κοινωνική διαστρωμάτωση και την επιλογή συζύγου. Βεβαίως η ανάλυση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης θα ήταν χρήσιμο να συμπληρωθεί με στοιχεία για τα εισοδήματα των ατόμων. Για μια τέτοια ανάλυση είναι αναγκαίο να συνδυαστούν πολλές και διάφορες πηγές, ώστε να απαντηθούν τα ερωτήματα που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια αυτής της μελέτης.

Αναδείχτηκε, ωστόσο, ότι η πρωτεύουσα μέχρι το 1960 δεν ήταν ένα αντιπαραγωγικό τέρας, ούτε από άποψη μεγέθους ούτε από την άποψη των κλάδων απασχόλησης⁵³. Το γεγονός ότι συγκέντρωνε όλο και μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού δεν σημαίνει ότι οι κάτοικοι δεν ασχολούνταν με τη βιοτεχνική-βιομηχανική παραγωγή. Τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά, οι εργάτες αποτελούσαν το 13% έως 16% περίπου και οι τεχνίτες-μαγαζάτορες συγκέντρωναν το 23,6% έως 25% του πληθυσμού. Η ελίτ συγκροτούσε τουλάχιστον το 10% των Αθηναίων, τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά. Η σχετική αυτή σταθερότητα των επαγγελματικών δομών αποτελεί σαφή ένδειξη ότι μέχρι το 1960 η πρωτεύουσα δεν έχει εισέλθει σε ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης⁵⁴, το οποίο να καθρεφτίζεται και στην κοινωνική-επαγγελματική σύνθεση των κατοίκων της.

Αναδείχτηκε τέλος και η αρχή της διαδικασίας του γεωγραφικού καταμερισμού στο χώρο μέσω της χαρτογράφησης του τόπου κατοικίας σε σχέση με την καταγωγή των κατοίκων και διαπιστώσαμε μια μετακίνηση του πληθυσμού προς συνοικίες βόρεια και ανατολικά του κέντρου. Οι συνοικίες των πόλεων έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο μελέτης των ιστορικών στην προσπάθειά τους να εμβαθύνουν στους εσωτερικούς χώρους της πόλης και τον τελευταίο καιρό αυξάνεται το ενδιαφέρον για τη μελέτη των

53 Βλέπε Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 208-209. Παρ' ότι το έργο αυτό αναφέρεται μέχρι το 1922, ο χαρακτηρισμός της ελληνικής πρωτεύουσας ως τέρατος, ενώ έχει μόλις 293.000 κατοίκους το 1920, είναι προβληματικός.

54 Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013, σελ. 754-765.

δρόμων ως ουσιαστικού παράγοντα της ιστορίας πόλεων⁵⁵. Μια επόμενη μελέτη με βάση τις συνοικίες και τους δρόμους της Αθήνας δηλαδή της ιστορίας τους θα ολοκλήρωνε την εικόνα της πρωτεύουσας.

55 Maurice Garden, Jean-Luc Pinol, «La rue, miroir et témoin du changement social», στο Michel Wieviorka (επιμ.), *La ville. Entretiens d'Auxerre*, éditions Sciences Humaines, Auxerre 2011, σελ. 47-66